

Sovietinės Lietuvos valdžios ir Pabaltijo karinės apygardos bei jos įgulų santykiai 1946–1962 m.

Straipsnyje nagrinėjama okupacinės kariuomenės įtaka aneksuotai Lietuvai per karinių ir vietos valdžios institucijų santykius. Taip pat analizuojama, kaip pagal karinės doktrinos pokyčius kintantys kariniai bei kariniai-socialiniai poreikiai buvo patenkinami vietiniais ištekliais: žeme, butais, maisto produktais, mediena. Atskleidžiami karinių reformų socialiniai padariniai 1955–1956 m. ir 1960–1962 m., vietos valdžios ir karinių struktūrų bendradarbiavimas vykdant pasirengimo branduoliniam karui planus, įgyvendinant visuotinės karinės prievolės įstatymą.

IVADAS

Svetimos kariuomenės karinės bazės Lietuvos teritorijoje egzistavo nuo 1939 m. iki 1993 m. Po to, kai Baltijos valstybės buvo okupuotos, sovietinė armija Lietuvoje įgavo „okupacinės kariuomenės“ statusą ir galimybes nevaržomai naudotis Lietuvos vidiniais ištekliais. Be to, aneksuotos šalies piliečiams 1940–1991 m. buvo taikomi okupavusios ir aneksavusios valstybės karinės prievolės įstatymai. Ne tik iš Lietuvos valstybės aneksijos, bet ir iš faktiško kariuomenės buvimo, jos objektų statybos buvo kildinamas kariuomenės buvimo teisėtumas, nuosavybės teisės ir pan. Bet jokie įvykiai ar veiksmai po 1940 m. (taip pat karas su Vokietija Lietuvos teritorijoje) Sovietų Sąjungos ginkluotųjų pajėgų Lietuvos teritorijoje nepakeitė ir nesuteikė teisės dislokuoti kariuomenę pasibaigus karo

veiksmams. Svetima kariuomenė Baltijos šalyse visada buvo neteisėta.

Kaip buvo formuojamos politinės ir idėjinės nuostatos, pateisinančios ne tik Raudonosios armijos atsiradimą Lietuvoje pagal savitarpio pagalbos sutartį, bet ir okupavimą, jau nemažai tyrinėta. Ir 1939–1940 m., ir 1940–1941 m., ir 1944–1993 m. buvo susidurta su svetimos kariuomenės buvimo sukeltomis problemomis ir jos buvimo pagrindimo problema. Okupacinės kariuomenės sukeltos problemos (apgyvendinimo, aprūpinimo ir kt.) pirmiausia buvo sprendžiamos panaudojant vietinius išteklius. Bet nėra atskleista, kokie buvo vietos valdžios ir sovietinės armijos santykiai, kai po Lietuvos aneksijos armijos statusas ir padėtis buvo reguliuojama pagal sovietinius įstatymus. Sovietų Lietuvos biudžeto lėšos buvo naudojamos atvykusiems kariškiams ir jų šeimoms aprūpinti, jomis išlaikomi kariniai komisarai, mokamos personalinės pensijos ir t. t. Taigi Lietuvos ištekliai nuo pat 1940–1941 m. pradėti naudoti okupacinės kariuomenės išlaikymui. Tokia padėtis išliko ir 1944–1991 m. laikotarpiu; keičiantis sovietinės kariuomenės kiekybei ir išsidėstymui Lietuvoje, buvo tiesiogiai naudojami Lietuvos ištekliai.

Sovietinėms ginkluotosioms pajėgoms įsigijus branduolinių ginklų, pakito požiūris į būsimą karą. Šeštajame dešimtmetyje atsiradus balistinių ir sparnuotųjų raketų technologijoms, išsivysčius reaktyvinei karo aviacijai, sukūrus automatizuoto valdymo sistemas,

sovietinės karinės struktūros patyrė naują technologinės plėtros šuolį ir keitė savo veikimo pobūdį Lietuvoje. JAV buvo ginkluotos branduoliniais ginklais ir turėjo daug karinių oro pajėgų. Tai skatino SSRS akcentuoti efektyvią įprastą gynybą bei galimą puolamąją kontrataką Europoje iš sovietų bazių, esančių Rytų Europoje, taip pat ir Lietuvoje. Strategijai didžiausią įtaką pradėjo daryti branduoliniai ginklai, kai pradėta rengtis netikėtam puolimui ir branduolinėms atakoms. 1960–1961 m. Nikita Chruščiovas siūlė priešus atbaidyti branduoliniais ginklais, kartu tuo norėdamas pateisinti įprastinės kariuomenės mažinimo planus¹. N. Chruščiovas sumenkino įprastinių karinių pajėgų vaidmenį, o pirmenybę suteikė raketoms ir branduoliniams ginklams. Būtent tokie karinės doktrinos pokyčiai vertė sąjunginę valdžią, karines struktūras ieškoti būdų, kaip patenkinti kintančius karinius bei karinius-socialinius poreikius panaudojant vietinius išteklius. Bet šios problemos ir 1946–1962 m. laikotarpis, kai sovietinė kariuomenė stengėsi ilgam įsitvirtinti Lietuvoje ir su vietos valdžios pagalba buvo plečiamas Lietuvos išteklių naudojimas, bene mažiausiai tyrinėta. Tai tuo labiau aktualu, nes ginkluotųjų pajėgų ir visuomenės santykiuose dalyvavo skirtingi subjektai – komunistų partijos institucijos, įstatymų leidžiamieji ir vykdomieji organai, kariuomenės vadovybė. Sprendimų priėmimas išliko neaiškus, slaptas ir neformalus. Sovietų Sąjungos komunistų partijos vadovybė kūrė karinę doktriną, strategiją bei pagrindinius ginkluotųjų pajėgų plėtimo ar mažinimo planus. Ginkluotosios pajėgos buvo tikrinamos per partinius organus ir slaptais saugumo metodais, gynybos personalą prižiūrėjo Vyriausioji politinė valdyba. Tačiau partijos kontroliuojamos ginkluotosios pajėgos vis dėlto buvo atskira institucija ir savo interesus turėjo realizuoti su vietos valdžios pagalba.

Vakarų šalių istoriografijoje didžiausias dėmesys taip pat skiriamas sovietinės armi-

jos ir komunistų partijos santykiams². Jonathanas R. Adelmanas analizavo sovietinės karinės doktrinos raidą ir jos priklausomybę nuo Sovietų Sąjungos vidaus politinės padėties³. Romano Kolkowicziaus knygoje „Sovietinė kariuomenė ir komunistų partija“⁴ buvo analizuojami Sovietų Sąjungos komunistų partijos ir sovietinės armijos tarpusavio santykiai. Galima sakyti, kad jie darė įtaką kariuomenės bei vietos valdžios ir vietinės komunistų vadovybės santykių raidai. Pasibaigus Antrajam pasauliniam karui, buvo kuriamas Josifo Stalino kaip išgelbėtojo įvaizdis ir sumenkinamas armijos vaidmuo kare⁵. J. Stalinas ėmė skelbti, kad karas laimėtas beveik vien tik partijos pastangomis. Tai padėjo stiprinti armijoje partinę kontrolę. 1946 m. buvo įkurta Ginkluotųjų pajėgų ministerija. Anot R. Kolkowicziaus, „kariuomenės reliatyvi nepriklausomybė baigėsi. Atėjo nauja – partijos kontrolės – era. Kariuomenė nebeturėjo jokio balso sprendžiant partijos ir šalies reikalus“⁶. 1950 m. Gynybos ministerija buvo padalinta į atskiras Armijos ir Karinio jūrų laivyno ministerijas. Tik po J. Stalino mirties kariuomenės vaidmuo sustiprėjo ir ji tapo svarbia institucija⁷.

Buvęs Vengrijos gynybos reikalų valstybės sekretorius Rudolfas Joó savo studijoje „Ginkluotųjų pajėgų demokratinė kontrolė“⁸ tyrė civilinės valdžios ir kariškių ryšius komunistinėse šalyse. Anot jo, terminą „civilinė kontrolė“ šiuo atveju galima vartoti kaip „politinės kontrolės“ sinonimą. Politinei kontrolei, komunistų partijos bei armijos santykių problemoms ir buvo skiriama daugiausia dėmesio visuose iki šiol pasirodžiusiuose darbuose. Todėl tai dar labiau paryškina nagrinėjamos temos aktualumą ir naujumą. Aktualumas pabrėžtinai ir dėl to, kad iki šiol neišspręstas okupacinės kariuomenės buvimo metu padarytos žalos (gamtai ar dėl vietos išteklių naudojimo) Lietuvai atlyginimo klausimas. Tiriamos temos naujumas pažymėtinas dėl to, kad iki šiol nebuvo iš esmės

nagrinėta okupacinės kariuomenės įtaka aneksuotai Lietuvai, neanalizuotas sovietinės armijos ir vietos valdžios santykių kompleksas. Tik vienas šių santykių aspektas – gamtos išteklių naudojimas karinėms reikmėms – buvo išanalizuotas R. Baubino ir J. Timinsko knygoje „Karinė gamtonauda Lietuvoje sovietmečiu: ekologinės pasekmės“⁹. Tai tyrimui suteikė papildomos informacijos apie sovietinės armijos žemėnaudos raidą.

Tyrimui svarbų teisinį Lietuvos Respublikos okupacijos įvertinimą, Lietuvos tarptautinį teisinį statusą ir kartu okupacinės armijos buvimo neteisėtumą analizavo Dainius Žalimas¹⁰.

Buvusio Aukščiausiosios Tarybos pirmininko pavaduotojo ir Valstybinės derybų su Sovietų Sąjunga delegacijos nario Česlovo Stankevičiaus knygoje¹¹ šiek tiek aptariamos ir per ilgus metus besiformavusios ekologinės bei kitos sovietinės armijos buvimo sukeltos problemos.

Tyrimui panaudoti Lietuvos SSR Ministrų Tarybos 1944–1962 m. dokumentai, kurie saugomi Lietuvos centriniame valstybės archyve¹². Išanalizavus gausią 1945–1962 m. archyvinę medžiagą galima konstatuoti, kad dokumentuose atsispindi LSSR MT veikla vykdančią Maskvos nurodymus aprūpinti kariškius butais, vykdyti mobilizacinius planus ir pan. Svarbi šių dokumentų ypatybė – jie visi buvo su grifais „slaptai“; aukščiausios vietinės vykdomosios valdžios – LSSR MT sprendimai buvo priimami ne visos sudėties Ministrų Tarybos posėdžiuose. Tačiau dokumentuose itin sunku iš karto pastebėti sovietinės armijos ir partijos santykių kaitą – tai atsiskleidžia tik išanalizavus visą santykių raidą. 1981 m. Maskvoje buvo išleistas dokumentų rinkinys, į kurį sudėti su SSRS ginkluotosiomis pajėgomis susiję politiniai, ideologiniai ir organizaciniai dokumentai. Bet tik keli dokumentai apima 1946–1962 m. laikotarpį¹³.

1957 m. savo knygoje „Kareivis ir valstybė“ žinomas amerikiečių mokslininkas Semelis Hantingtonas rašė, kad „civilinės ir kari-

nės valdžios tarpusavio santykiai kenčia dėl teorinės bazės trūkumo“¹⁴. Perfrazuojant galima pasakyti, kad okupacinės kariuomenės įtakos Lietuvai nebūtų galima suprasti neišanalizavus sovietinės armijos ir vietos valdžios tarpusavio santykių raidos. Darbe vartojami terminai rodo, kaip nagrinėjamą problemą supranta visuomenė ir kiti tyrinėtojai. Šiuo atveju, kai kalbama apie sovietinę armiją, turimas galvoje ir visas ją lydintis okupacinės armijos šleifas. Kai kalbama apie vietos valdžią, atsižvelgiant į LSSR realų statusą turima galvoje aneksuotos Lietuvos teritorijoje veikusi politinė (partinė) ir vykdomoji valdžia. Sovietinės armijos ir vietos valdžios tarpusavio santykių negalima apibrėžti kaip demokratinėse valstybėse žinomą civilinės kontrolės („civilian control“) problemą. Pačia bendriausia prasme mums svarbiausia žinoti, kokią realią įtaką karinei organizacijai turėjo civilinė vietos valdžia (ir priešingai). Konkrečios šių santykių apraiškos ir nagrinėjamos šiame darbe. Tyrimo tikslas – išnagrinėti Pabaltijo karinės apygardos (šiuo atveju atsiribojama nuo specialiųjų, sovietiniam saugumui pavaldžių karinių dalinių – pasienio kariuomenės, vidaus kariuomenės ir pan.) ir vietos valdžios santykių raidą bei jų pokyčius:

- išnagrinėti kariškių socialinių problemų sprendimo raidą atskleidžiant vietos valdžios priklausomybę nuo Maskvoje daromų karinių reformų pobūdžio;
- atskleisti, kaip buvo sprendžiamos karinių objektų žemėvaldos problemos;
- išanalizuoti, kaip vietos valdžia sudarė sąlygas disponuoti vietiniais ištekliais kariniams poreikiams;
- parodyti, kaip buvo sprendžiamos specifinės, abiem pusėms svarbios ir su Antruoju pasauliniu karu bei komunistų partijos politine programa susijusios atminimo bei karo padarinių problemos (žuvusių karių įamžinimo, civilių apsaugos ir t. t.).

PATALPŲ IR ŽEMĖS SKYRIMAS – VIETINIS VEIKSNYS

Analizuojant vietos valdžios ir kariuomenės santykių aplinkybes atkreiptinas dėmesys į R. Kolkowicziaus išskirtus partijos ir sovietinės armijos santykių etapus: „a) 1953 m. pradžia – krizė, kurią nutraukė Stalino mirtis; b) 1953–1955 m. – pereinamasis laikotarpis (sąlyginai silpna partija priklausė nuo kariuomenės); c) 1955–1957 m. – įtampa tarp partijos ir kariuomenės (partija susiskaldžiusi); 1957–1958 m. – konfliktas išspręstas ir Žukovas nušalintas; 1958–1960 m. – sąlyginė ramybė partijos ir kariuomenės santykiuose; 1960–1961 m. – įtampa tarp N. Chruščiovo ir kai kurių kariškių; 1961–1962 m. – partijos ir kariuomenės santykių pablogėjimas, pasibaigęs krize dėl Kubos fiasko 1962 m. spalio mėn.; 1963–1964 m. – konflikto išsprendimas, išvengus N. Chruščiovo ir kariuomenės susikirtimo, taip pat nustatius *modus vivendi* (laikiną priešiškų šalių susitarimą), po kurio N. Chruščiovas buvo atleistas“¹⁵. Pagal šiuos etapus galima nustatyti ir LSSR vietos valdžios bei sovietinės kariuomenės santykių dinamiką, kuri vis dėlto turėjo savo specifiką ir pasireiškė kitu lygmeniu – konkrečių socialinių, ūkiniu, mobilizacinių, infrastruktūros tvarkymo bei kitų kariškiams aktualių problemų sprendimu.

Vietos valdžios santykiai su karine apygarda daug priklausė nuo galimybių patenkinti gyvenamojo ploto ir kitų patalpų bei reikalingos žemės poreikius. Kariškių poreikius lėmė sovietinė karinė doktrina, pagal kurią buvo perdislokuojami daliniai, kuriami nauji kariniai objektai (tarp jų ir branduoliniai) ar priešingai – vykdomas karinių dalinių likvidavimas ir karininkų demobilizavimas.

Per pokarinį dvidešimtmetį šis santykių su kariškiais aspektas keitėsi; tai priklausė nuo vietos valdžios galimybių, nuo to, kam

buvo skiriama pirmenybė (civilijų ar kariškių poreikiams tenkinti), kas lėmė vietos valdžios santykių su kariškiais pobūdį, kaip stengtasi reglamentuoti šį procesą. Ką tik pasibaigęs Antrasis pasaulinis karas darė tam esminę įtaką ir Lietuvos teritorijoje buvo sutelktos itin gausios karinės pajėgos, nors archyvinių žinių apie jų skaičių Lietuvos archyvuose nėra. 1945 m. Lietuvos teritorijoje kariniai daliniai buvo išdėstyti vadovaujantis karo meto tvarka ir civilinė valdžia turėjo tenkinti visus kariškių poreikius. Kariškiams įsirengti kareivines buvo užleidžiamos švietimo įstaigos, bet kurios negyvenamos ar gyvenamos patalpos. Jei prireikdavo – gyventojus iškeldindavo. Tik 1945 m. rudenį paskelbus karinių dalinių demobilizaciją, prasidėjo naujas santykių su vietos valdžia etapas. Nuo 1946 m. šie santykiai pradėti grįsti naujais pagrindais ir stengtasi juos reglamentuoti. Tačiau tai nekeitė vietos valdžios santykio su sovietine kariuomene – stengtasi tenkinti visus, sovietiniu požiūriu – teisėtus, reikalavimus.

Žemės skyrimas. Remiantis stalinine karine doktrina, Lietuvoje dislokuotiems kariniams daliniams buvo keliamos užduotys būti pasirengus kariniams veiksams ir nuolat tobulinti savo karinį pasirengimą. Tam reikėjo Lietuvoje laikyti ne tik gausias karines pajėgas, bet ir skirti žemės poligonams, šaudykloms. Kariškiams taip pat priklausė pagalbiniai žemės ūkiai, kuriuos nuo Lietuvos reokupacijos pradžios jie organizavo užimtuose buvusiuose dvaruose. Šie ūkiai buvo perduoti valdyti kariniams daliniams, jiems nuolat buvo skiriama šienaujimų pievų ir miškų ūkiniams poreikiams tenkinti. Žemių skyrimo tvarką reglamentavo LSSR Ministrų Taryba, bet į šį procesą buvo privalomai įtraukiama ir vietos valdžia. Rajonų vykdomieji komitetai kartu su kariniais daliniais sudarydavo komisijas, kurios aprašydavo skiriamas žemes, įvertindavo nusa-

vinamų pastatų, sodų ir pasėlių vertę¹⁶. Žemės skyrimą karinės žinybos pirmiausia derindavo su vietos vykdomaisiais komitetais, vėliau kreipdavosi į LSSR MT; jai turėdavo pateikti šiuos dokumentus: pažymas apie reikalaujamus žemės plotus, žemėlapius, kuriuose turėdavo būti pažymėti numatyti iškirsti miškų plotai, perduodamų pastatų sąrašus, žinias apie išlaidas ir į kokias žemes bus perkelti gyventojai. Kiekvienas žemės naudotojas turėdavo duoti savo sutikimą ar pareikšti prieštaravimus dėl numatytų perduoti žemių¹⁷. Negavusi minėtų dokumentų, LSSR MT sprendimų nepriimdavo¹⁸. Visus nuostolius dėl nusavinamos žemės turėjo padengti kariniai daliniai arba Pabaltijo karinė apygarda; tai buvo nesutarimų objektas. Karinės žinybos išlaidų našta stengdavosi užkrauti vietos civilinei valdžiai, o LSSR MT – vietiniams vykdomiesiems komitetams. Dėl tokių sprendimų labiausiai kentėjo gyventojai – kadangi žemė po nacionalizacijos jiems priklausė tik kaip naudotojams, jie turėdavo sutikti su valdžios sprendimais juos iškeldinti ir apgyvendinti kitoje vietoje. LSSR MT nustatydavo, kad karinis dalinys turi leisti valstiečiams nusiimti derlių ir padėti transportu perkelti turtą į naują vietą. Atitinkamo dydžio žemės sklypai turėjo būti skirti per mėnesį, panaudojant suvalstybintos nepaskirstytos žemės fondą¹⁹. Kaip tokie nutarimai buvo vykdomi – žinių neišliko, bet ūkininkai pateko į itin sunkią padėtį.

1946 m. buvo keičiama Pabaltijo karinės apygardos junginių dislokacija, pertvarkoma jų veikla atsižvelgiant į taikos meto reikalavimus, nes reikėjo papildomų plotų šaudykloms ir poligonams. Lietuvoje buvo dislokuotos 119-oji ir 71-oji gvardijos šaulių divizijos, 15-oji karo aviacijos armija, 35-oji artilerijos divizija ir kiti daliniai. Pabaltijo karinės apygardos vadovybė 1946 m. kovo 25 d. pareikalavo per tris savaites LSSR MT sprendimu kariniams daliniams skirti devynis žemės sklypus Marijampolės, Kauno, Pa-

gėgių, Alytaus, Vilniaus ir kitose apskrityse. Norėta ne tik susigražinti karinėms žinyboms priklausiusius žemės plotus (pavyzdžiui, Pabradės apylinkėse), bet ir gauti naujų iškeldinant nuo seno ten gyvenusius žmones. Iš kariškių pasirinktų teritorijų numatyta iškeldinti 581 ūkininkų šeimą. Gyventojai turėjo būti iškeldinti iki 1946 m. gegužės 1 d.²⁰

Tačiau vietos valdžia, kuriai nebuvo skiriama papildomai lėšų ūkininkams perkelti, ne visada sugebėdavo įvykdyti perkėlimo planus. Antai 1946 m. Pagėgių apskrities vykdomasis komitetas skyrė 6-osios gvardijos armijos 119-osios gvardijos šaulių divizijos vasaros stovyklai žemes, kuriose gyveno 280 šeimų. Divizija turėjo persikelti 1946 m. gegužės 1 d. ir pasistatyti gyvenamuosius barakus, įsirengti mokomuosius laukus ir šaudyklas, bet šeimos nebuvo iškeldintos²¹. Pabaltijo karinė apygarda nederindavo savo sprendimų su civiline valdžia ir tik reikalavo skirti žemes, iškeldinti gyventojus. Kolektyvizacija taip pat pakeitė santykius su nusavinamose žemėse gyvenusiais ūkininkais – jiems buvo nurodomos vietos, į kurias kolūkiuose turėjo būti perkelti trobesiai; už trobesius vidutiniškai buvo sumokama po 8 tūkst. rb iš karinių dalinių sąskaitų, bet ūkininkai per labai trumpą laiką – per tris mėnesius turėjo išsikelti į naujas vietas²².

Didžiausios problemos iškildavo, kai reikėdavo spręsti žemių skyrimo kariniams poligonams klausimą. Kariškių reikalavimai nebuvo adekvatūs Lietuvos galimybėms – reikalauta skirti dešimtis kvadratinų kilometrų žemių poligonams, lyg čia būtų negyvenama teritorija. Kaip pripažindavo patys žemių prašytojai, „nors surasti žemių plotai neatitinka RA oro pajėgų poligonų tarnybos specialių nuostatų, bet atsižvelgiant į bendrą Lietuvos TSR žemių trūkumą leis užtikrinti praktinį bombardavimą ir šaudymus“²³. Taip 15-oji karo aviacijos armija Vilniuje, Kėdainiuose ir Šiauliuose dislokuotiems

aviacijos pulkams pasirinko po 80 kv. km dydžio aviacinius poligonus Panevėžio aps. Žaliosios miške ir Trakų aps. Rūdninkų miške²⁴. Be to, visoje Lietuvos teritorijoje šiai armijai reikėjo įsirengti aerodromus. Kyla klausimas, kiek civilių gyventojų buvo perkelta tenkinant sovietinės armijos poreikius? Vienareikšmio atsakymo duoti negalima – suvestinių duomenų nėra. Galima tik teigti, kad didžiausi perkėlimai buvo 1946 m., kai iškeldinti numatyta apie 600 ūkių, bet kiekvienais metais buvo perkeliama ar iškeldinama daugiau ar mažiau šeimų. Perkelti numatyti gyventojai ne visada iš karto pasiduodavo žinybų administraciniam spaudimui. Dažniau kolūkiai surašydavo standartinius protokolus, kuriuose deklaruodavo savo sutikimą skirti žemes ir valstybės lėšomis perkelti kolūkiečius²⁵.

1950 m. nusistovėjo karinių žinybų poreikių tenkinimo tvarka (ją nustatė LSSR MT 1950 m. gruodžio 29 d. potvarkiu) – nustatyta, kokius dokumentus reikia pridėti prie kariškių paraiškų žemėms nusavinti ir kas tokią dokumentaciją galutinai sutvarko, kas priima sprendimus (koks LSSR MT Reikalų valdybos, ne visos sudėties vykdomųjų komitetų, MT karinio skyriaus, ne visos sudėties Ministrų Tarybos vaidmuo priimant sprendimus ir koks tarpininkaujantis vaidmuo teko LSSR kariniam komisariui)²⁶. 1950–1953 m. Lietuvoje įvedus administracinį skirstymą sritimis, rajonų vykdomieji komitetai nebebuvo įpareigojami svarstyti karinių dalinių pateikiamus reikalaujamos žemės prašymus – tai turėjo teisę daryti tik sričių vykdomieji komitetai. Nuo tada LSSR MT sprendimus priimdavo iš sričių vykdomųjų komitetų ir karinių dalinių gavusi tokius dokumentus: karinio dalinio paraišką, pagrindžiančią žemių nusavinimo būtinumą; pažymą apie prašomos skirti žemės kiekį pagal kiekvieną žemės valdytoją atskirai; žemėlapi su nurodytomis nusavinamos žemės ribomis; miškų ūkio institucijų parengtą iš valstybinio miškų fondo skiriamos žemės techninį tyri-

mą, nurodant, kokie miškų plotai bus išskirti įrengiant mokomuosius laukus; perduodamų pastatų ir įrengimų sąrašą, kuriame pateikiama informacija apie negautą naudą iš nusavinamos žemės; pažymą apie tai, kur bus perkeliama valstiečių sodybos ir iš kieno sąskaitos bus apmokėtas jų persikėlimas bei įsikūrimas naujose vietose; žemės naudotojų sutikimus ar prieštaravimus; srities vykdomojo komiteto sprendimą²⁷. Ne visos sudėties Ministrų Tarybos posėdyje karinių dalinių ir Pabaltijo karinės apygardos interesams 1947–1952 m. atstovavo LSSR kariniai komisariai²⁸. Bet ir tokiu atveju LSSR MT turėjo gauti sąjunginės Ministrų Tarybos leidimą ar šakinių sąjunginių ministerijų įsakymus skirti žemes kariniams daliniams ar poligonams, dėl leidimo iškirsti miškus įrengiant poligonus²⁹. Visų reikalingų teisinių žemės skyrimo dokumentų tvarkymas laikui bėgant vis ilgėjo: nuo 2–3 mėnesių 1946 m. iki 1–2 metų 1950–1953 m. Žemės buvo suteikiamos nevienodomis sąlygomis – ir be teisės kirsti miškus, ir su teise iškirsti visus miškus skiriamose žemėse, ir su teise iškirsti miškus tik statomų pastatų vietose, keičiant žemės paskirtį iš miško į ne miško, ir leidžiant iškirsti miškus, bet nekeičiant žemės paskirties³⁰ ir t. t. Tačiau tai nereiškė, kad kariniai daliniai be reikalingų teisinių dokumentų negalėjo naudotis ūkiais ar poligonų žeme. Antai Pagėgių ir Klaipėdos apskrityse užimti ūkiai, tapę Pabaltijo apygardos štabo pagalbinais ūkiais, taip pat Rūdninkų poligonas buvo naudojami ir nesutvarkius teisinių formalumų³¹.

Kiekvienais metais karinės žinybos pradėdavo naujų karinių objektų statybą Lietuvos teritorijoje ir reikalavė vis naujų žemių. Pasikeitus techninėms karinės technikos galimybėms, buvo reikalaujama didinti poligonų plotus. Itin drastišką siūlymą 1953 m. iškėlė armijos generolas Ivanas Bagramianas: „Ryšium su naujos aviacinės technikos naudojimu aviacijos poligoną išplėsti iki 16x12 km dydžio ir iškirsti 16 kv. km miško

taikinių laukui³². Buvo siūloma kurti naujus poligonus – vien Kaišiadorių ir gretimuose rajonuose norėta sukurti 8240 ha aviacijos poligoną (1953 m. Pabaltijo karinė apygarda šios žemės atsisakė)³³. Dėl reaktyvinės aviacijos technikos poreikių buvo plečiami kariniai aerodromai (Šiauliuose papildomai skirta 204 ha, Dotnuvoje – 40 ha, Karmėlavoje – 8 ha³⁴).

Dokumentai rodo, kad jau nuo 1953 m. LSSR siekė kuo geriau sutvarkyti kariniams daliniams priklausiusių žemės sklypų teisinius dokumentus (kadangi po kolektyvizacijos neliko pavienių valstiečių, savo sutikimus turėjo duoti ir kolūkių visuotiniai susirinkimai – siekta, kad jų protokolai būtų patvirtinti „pritariant“ ne mažiau kaip pusei kolūkiečių, o jei ne, protokolai buvo gražinami perrašymui³⁵), nevengdama pasiūlyti ir alternatyvų sovietinės armijos žemės poreikiams tenkinti. Bet siūlomos alternatyvos dažniausiai buvo susijusios ne su gyventojų poreikiais, o su valdančiosios nomenklatūros ir LSSR ūkiniais poreikiais. Stengtasi vertingų medžioklės plotų ir vertingesnių miškų neatiduoti, siūlyta kai kuriuos karinius objektus perkelti į kitus rajonus, „ne tokius vertingus žemės ir miškų ūkiui“³⁶. 1953 m. gegužės mėn. Kėdainių rajono vykdomasis komitetas ir Kauno srities vykdomasis komitetas atsisakė kariniam daliniui Kėdainių mieste skirti 5,45 ha žemės, nes tai buvo Kėdainių miesto parko dalis. Tiesa, tokie atsisakymai skirti kariniams poreikiams karinių dalinių pasirinktas žemes nebuvo kategoriški. Ko gero, išskiria tik 1960 m. LKP Ukmergės rajono komiteto sekretoriaus V. Sokavičiaus ir vykdomojo komiteto pirmininko L. Bražūnio atsisakymas kariniam daliniui skirti žemės sklypą Dukstinos miške. „Lietuvos KP Ukmergės rajono komitetas ir Ukmergės DŽD Tarybos Vykdomasis komitetas, – buvo rašoma atsakyme, – atsižvelgdami į Ukmergės darbo žmonių poreikius, kategoriškai atsisako Dukstinos miške skirti kariniam daliniui

žemės sklypą“³⁷. Pagaliau rajono valdžia pradėjo reikalauti atlyginti nuostolius, kuriuos kariniai daliniai padarydavo kolūkiams³⁸. Į pasikeitusias aplinkybes turėjo reaguoti ir karinės institucijos – 1948 m. LSSR MT prašė Pabaltijo karinės apygardos vado armijos gen. I. Bagramiano imtis priemonių, kad kariniai daliniai nesukeltų gaisrų, o 1953 m. jau pats I. Bagramianas įsakė kariniams daliniams gesinti dėl šaudymų ir bombardavimų poligonų miškuose kilusius gaisrus³⁹.

Apskritai vietos valdžios santykių su Pabaltijo karine apygarda ir jai pavaldžiais daliniais turinys nepasikeitė – reikalaujama žemė vienokiomis ar kitokiomis sąlygomis vis vien buvo skiriama, gyventojai išskeldinami (sutikimo buvo atsiklausoma, bet tai daugiau lietė paliekamų sodybų ir persikėlimo išlaidų derinimą, nes išsikeldinti bet koku atveju reikėjo). Ir žemė buvo skiriama bet kur – ar tai būtų Rūdninkų giria aviacijos poligonui, ar Raseinių apylinkėse kurtam kariniam aerodromui, ar vaizdingos šalia Klaipeidos esančios Karklės apylinkės, Kuršių nerijos miškas ar Palangos apylinkės „specialių objektų“ statybai⁴⁰. Tik iškilus neatidėliotiniams ūkiniams poreikiams (plečiantis miestams, statant svarbius civilinius objektus) buvo surašomi LSSR MT kreipimaisi į Pabaltijo karinės apygardos ar SSRS gynybos ministerijos vadovybę (pavyzdžiui, dėl Palangos nuotekų valymo įrenginių statybos vietos, dėl Naujosios Vilnios karinio miestelio teritorijos sumažinimo⁴¹). Tiesa, tai nereiškė, kad į tokius poreikius buvo atsižvelgiama. Kariniai daliniai dažniausiai nenoriai skirdavosi su valdomomis žemėmis. Tik nesant poreikio, dėl pasikeitusių karinės technikos techninių charakteristikų buvo atsisakoma gruntiniams aerodromams skirtų žemių Gruzdžiuose, Tirkšliuose, Nemakščiuose (Šiaulių r.), Eidintuose (Kėdainių r.), Skverbuose (Panevėžio r.), Vaidotuose (Vilniaus r.), Šlapaberžėje (Kauno r.)⁴² ir kt. Bet ir toliau šiose žemėse buvo draudžiama bet kokia statyba,

o prireikus šias teritorijas vėl buvo siekiama susigražinti kitiems karinių dalinių poreikiams.

Didėjant kariniams tikslams nusavinamose žemėse buvusių pastatų, sodų kainoms, 1954 m. gegužės 4 d. SSRS MT nustatė, kad kompensacijos turi būti išmokamos pagal valstybinio draudimo įkainius⁴³, kurie gerokai nuvertindavo pastatus. Taip stengtasi sumažinti Gynybos ministerijos išlaidas už nusavinamas žemes, kurios ir toliau buvo nemažos. Pavyzdžiui, 1955 m. Šiaulių rajono kolūkiui „Liaudies kovotojas“ karinis dalinys Nr. 13708 buvo įpareigotas sumokėti 199 tūkst. rb, o gyventojams – 475 tūkst. rb⁴⁴. 1957 m. Kupiškio r. Vėžionių kolūkiui už 194 ha skirta 346 tūkst. rb kompensacija, o gyventojams – dar 411 tūkst. rb.

Keičiantis sovietinei karinei doktrinai ir numatant branduolinio karo galimybę, Lietuvoje atitinkamai daugėjo naujos paskirties karinių dalinių – desantinės, tankų, priešlėktuvinės gynybos, raketinės kariuomenės. Apie 1959–1960 m. vėl suaktyvėjo žemės skyrimo naujiems daliniams procesas: 4–15 km į pietryčius nuo Ukmergės, palei Šventosios upę kariniam daliniui numatyta skirti septynis žemės sklypus – 585 ha žemės, nustatant 400 metrų draudžiamas zonas aplink skiriamus sklypus⁴⁵; karinių objektų statybai 20–30 ha sklypai paskirti Nemenčinės, Jurbarko, Vievio, Pagėgių, Kėdainių, Skaudvilės, Šilutės ir kituose rajonuose⁴⁶. Pakitusią karinę doktriną ir naujas pasirengimo galimam karui sąlygas simbolizavo tai, kad Nemenčinės apylinkėse buvo skirtas sklypas Respublikiniam civilinės gynybos štabui „specialiosioms statyboms“⁴⁷. Naujas žemės kariniams poreikiams naudojimo etapas prasidėjo SSRS MT pirmininko pavaduotojo Aleksejaus Kosygino 1960 m. lapkričio 19 d. nutarimu Nr. 5201ss nustatčius, kaip turi būti tvarkomi sklypų skyrimo „specialių karinių objektų“ statybai dokumentai, ir vietinių išteklių panaudojimą jų statybai. Karinės žinybos iš karto pareikalavo, kad LSSR MT nustatytų

tvarką, pagal kurią karinių objektų statybai bus naudojami vietiniai statybiniai, energetiniai ir kiti išteklių, o sklypų perdavimą siekiant užtikrinti slaptumą vykdytų Žemės ūkio (ar Miškų ūkio) ministerija ir Pabaltijo karinė apygarda⁴⁸. Tokia tvarka karinėms žinyboms nuo septintojo dešimtmečio pradžios leido laisviau gauti kariniams poreikiams reikalingus sklypus ir išvengti atsisakymų perleisti žemę, nors ir toliau Pabaltijo karinė apygarda turėjo mokėti kolūkiams ir kaimų gyventojams už nusavinamas žemes.

1 lentelė. Karinių dalinių užimtos teritorijos didėjimas 1944–1962 m.

Metai	Papildomai skirta teritorija, ha
1944	214, 80
1945	23587,60
1946	5449,75
1947	12417,80
1948	61,70
1949	60,00
1950	19,40
1952	441,20
1953	351,30
1954	327,50
1955	21,40
1956	72,60
1957	191,90
1959	1432,70
1960	2563,30
1961	828,40
1962	136,80

Šaltinis: R. Baubinas, J. Timinskas, *Karinė gamtonauda Lietuvoje sovietmečiu: ekologinės pasekmės*, V., 1997–1998, p. 35–36.

Bet ryškiausias sovietinės okupacijos aspektas – karinė gamtonauda buvo ypač intensyvi ir pavojinga. Plečiantis karinės gamtonaudos teritorijoms, jokių ekologinių reikalavimų nebuvo keliami. Vietų kariniams objektams parinkimą lėmė tik karinės strategijos poreikiai, kol karinių teritorijų plotas Lietuvoje už-

ėmė apie 55 400 ha. Didžiausi žemės plotai buvo skirti 1945–1947 m. (žr. 1 lentelę). Įrengiant karines bazines, sunaikinti dideli dirvožemių plotai, pašalinti visi želdiniai, sukurtas dirbtinis reljefas. Pažeistuose plotuose dirvožemis užterštas naftos produktais, sunkiaisiais metalais, radioaktyviais elementais⁴⁹. Bet apie tai LSSR vietos valdžia su kariškiais nepolemizavo ir pretenzijų nekėlė, nors įvairiais metais kariškiais tiesiogiai buvo priskirta 0,9–1,3 proc. krašto teritorijos, o įvairiomis formomis okupacinė kariuomenė naudojo apie 6 proc. Lietuvos ploto. Galima sutikti su geografo dr. R. Baubino nuomone, kad „civilinės administracijos ir piliečių veikla sovietinėse karinėse teritorijose buvo iki minimumo apribota“⁵⁰, nors daugelyje karinių teritorijų buvo ignoruojamas gamtosauginis darbas. Be abejonės, kiekvienoje šalyje karinėms reikmėms žemės vidutiniškai naudojama apie 1 proc. valstybės ploto⁵¹, bet Lietuvoje tuo naudojosi tik svetima armija.

Patalpų skyrimas. Karinės struktūros nederindavo savo dislokavimo vietų su vietos civiline valdžia, todėl patalpų kariniams daliniams ir butų karininkams poreikiai nagrinėjamu laikotarpiu buvo nepatenkinami ir nuolat kildavo konfliktai su vietos valdžia. Patalpų skyrimas Pabaltijo karinėje apygardoje

dislokuotų trijų armijų (6-oji ir 11-oji gvardijos armijos ir 15-oji karo aviacijos armija) kariškiais buvo nuolatinis vietos valdžios „galvos skausmas“. Problemos dažniausiai būdavo sprendžiamos LSSR MT tarpininkaujant, bet lemiami nutarimai priimami Maskvoje.

Pabaltijo karinė apygarda 1946 m. gegužės–liepos mėn. Lietuvoje perdislokavo karinius junginius ir dalinius⁵². Dėl to santykiai su vietos valdžia pasidarė dar labiau įtempti. Vietos valdžia nelaukdama perdislokavimo pabaigos perimdavo atsilaisvinusius butus. Kariniai daliniai buvo perdislokuoti ten, kur dėl praūžusių karo veiksmų nebuvo pakankamai gyvenamojo ploto ir civiliniams poreikiams tenkinti. Vien Tauragėje vietoj 119-osios gvardijos šaulių divizijos dislokovus 71-osios gvardijos divizijos du pulkus, pareikalauta 140 butų karininkams⁵³. Politinis ir ideologinis kontekstas neleido kariškių poreikių nustumti į antrą vietą. Buvo reikalaujama grąžinti ir Lietuvos kariuomenės turėtas, bet vietos valdžios civiliniams poreikiams naudojamas kareivines (pavyzdžiui, amatų mokyklos užimtas Kėdainių kareivines)⁵⁴. Jas sovietinės ginkluotosios pajėgos laikė savo nuosavybe⁵⁵, kaip ir kiekvieną butą, kuriame bent kartą buvo apgyvendinta karininko šeima (žr. 2 lentelę).

2 lentelė. Butais neaprūpintų sovietinių karininkų skaičius 1947–1949 m.

	1947 06 15	1947 12	1949 01
Vilniuje	157	87	
Kaune		66	260
Šiauliuose	243	60	107
Panevėžyje		22	36
Tauragėje	192	24	
Šiauliuose	80	25	
Iš viso	672		

Šaltiniai: Armijos gen. I. Bagramiano 1947 m. birželio 19 d. ir gruodžio 10 d. raštai LSSR MT pirmininkui, LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 118, l. 1, 126–127; Pabaltijo karinės apygardos laikinojo vado gen. ltn. V. Vaškevičiaus 1948 m. lapkričio 4 d. raštas LSSR MT pirmininkui, ibid., b. 167, l. 103; Pabaltijo karinės apygardos vado armijos gen. I. Bagramiano 1949 m. sausio 19 d. raštas LSSR MT pirmininkui, ibid., b. 222, l. 4–5.

LSSR MT pirmininkas Mečislovas Gedvilas, jautriai reaguodamas į Pabaltijo karinės apygardos vado armijos gen. I. Bagramiano prašymus, tegalėjo žodžiu paskatinti vykdomuosius komitetus priimti atitinkamus sprendimus. Vykdomieji komitetai priimdavo sprendimus, kuriais taip pat paskatindavo namų valdybas „imtis priemonių“. Tik LKP(b) Panevėžio apskrities komiteto sekretorius išsikvietė privačių namų savininkus ir, anot gen. I. Bagramiano, „savanoriškai ir noriai priėmė karininkus“⁵⁶. Galimybės Lietuvos miestuose išdėstyti didelius karinius dalinius buvo gana ribotos. Nespėjus patenkinti vienu dalinių poreikių, buvo perdislokuojami nauji kariniai daliniai. 1949 m. į Kauną permetus oro desanto armijos 35-ąją transporto diviziją, iškilo dar didesnių problemų – Kaune trūko butų jau 700 karininkų⁵⁷, o 1950 m. Vilniuje papildomai pareikalauta daugiau kaip 300 butų⁵⁸.

Dėl butų trūkumo kildavo konfliktinės situacijos ne tik tarp kariškių ir vietos valdžios, bet ir tarp kariškių ir MVD–MGB darbuotojų. Tarpusavio konfliktai buvo užfiksuoti daugelyje Lietuvos vietovių. „Analogiškų faktų buvo ir kai kuriose kitose apskrityse, jie yra neleistini ir netoleruojami, – teigė LSSR karinis komisaras Smirnovas. – Aš ne kartą prašiau duoti atitinkamus nurodymus į vietas, kad būtų nutrauktas kai kurių MVD darbuotojų savavaliavimas“⁵⁹. MVD–MGB darbuotojai naudodami fizinę prievartą iškeldindavo reguliariosios kariuomenės karininkus ir apgyvendindavo savo darbuotojus. LSSR karinis komisaras Smirnovas 1947 m. „tarybinio karininko teisių ir garbės pažeidimu“ apkaltino MGB Panevėžio skyriaus viršininką pplk. Čechavą, o 1948 m. MVD jau užėmė visą karinio komisariato pastatą Raseiniuose, MGB – armijos korpuso pastatus Ukmergės kariniame miestelyje⁶⁰. Įdomu tai, kad vietos valdžia, atstovaujama vykdomųjų komitetų pirmininkų, paprastai palaikydavo MVD ar MGB pretenzijas ir pa-

talpų skyrimo dokumentus sutvarkydavo pastarųjų naudai. Tai atspindėjo vidaus politinę padėtį – vidaus reikalų ir saugumo struktūrų darbuotojai buvo laikomi pagrindine vietos valdžios atrama vykstant nuožmiai kovai su lietuvių ginkluotu pasipriešinimu okupacinei valdžiai. Antra vertus, akivaizdūs žinybiniai prieštaravimai tarp karinių ir vidaus reikalų (valstybės saugumo) sistemų: Vilniuje kariškiai atsisakė MGB 4-ajai divizijai perduoti pastatus Kosciuškos gatvėje, o MVD atsisakė kariškiams perduoti Kauno Aleksoto karo belaisvių stovyklos pastatus⁶¹ (MVD šiuos pastatus valdė kitais pagrindais – Valstybės gynimo komiteto 1945 m. gegužės 4 d. sprendimu Nr. 8921ss visos vokiečių valdytos kalnimo įstaigos mechaniškai buvo perduotos NKVD⁶²). Šiais atvejais LSSR MT galimybės tuomet ir vėliau buvo apibrėžiamos gana aiškiai – ji negalėjo priimti jokių sprendimų, jei pastatai priklausė šioms žinyboms⁶³.

LSSR MT 1948 m. sausio 2 d. nutarė sudaryti nuolatinę respublikinę, apskrities ir miestų butų kariškiams skyrimo komisijas⁶⁴. Tačiau tuo metu jau beveik visuose apskričių ir miestų vykdomuosiuose komitetuose buvo priimti galutiniai sprendimai dėl karinių žinybų valdytų karinių miestelių (pastatytų ir nepriklausomos Lietuvos laikais), vietinėms taryboms priklausančių pastatų, kuriuose buvo įsikūrusios kareivinės ir karininkų šeimos, perdavimo kariniams daliniams⁶⁵. Ir tuomet kildavo vietos valdžios konfliktai su kariškiais – vieni iš kitų reikalavė gražinti kai kuriuos pastatus. Jei vietos valdžia neperduodavo karinių miestelių, SSRS MT priimdavo savo direktyvinius sprendimus ir vietos valdžia tuos nutarimus turėjo vykdyti⁶⁶. 1950 m. gegužės 30 d. SSRS MT priėmė nutarimą, kuriuo pareikalavo karinėms žinyboms gražinti kitų žinybų užimtas patalpas. Pagal šį nutarimą ir nepriklausomos Lietuvos kariškių valdytos patalpos buvo pripažįstamos SSRS ginkluotųjų pajėgų nuosavybe⁶⁷. Tačiau tai neišsprendė problemų. Atsirasdavo vis

naujų poreikių – organizuoti šaukiamųjų karinę įskaitą (nuo 1948 m.), Savanoriškųjų draugijų armijai, aviacijai ir laivynui remti (SDAALR) darbą steigiant mokomuosius centrus, mokyklas ir klubus (nuo 1949 m.)⁶⁸. Nei karinės žinybos, nei LSSR ministerijos apskrityse neskyrė lėšų trūkstamų pastatų statybai⁶⁹. Mėginta problemas spręsti pasinaudojant 1948–1949 m. ištremtų valstiečių turtu. Kariniai daliniai reikalavo jų turėtus namus perkelti į karinių dalinių teritorijas karininkams apgyvendinti. Taip Panevėžio rajone dislokuotam aviacijos daliniui prašyta perkelti 15 namų, Šiauliuose – 25–30, naujai kuriamai MGB divizijai – 15–20 ištremtų ūkininkų namų⁷⁰. Didžiuosiuose miestuose reikalauta kariškiams skirti 10 proc. gyvenamojo ploto naujai statomuose arba atstatomuose gyvenamuosiuose namuose⁷¹. Taip išsidalijus nesugriautus gyvenamuosius namus, nustatytos kariškių pretenzijų ribos – 10 proc. bet kokio naujo gyvenamojo ploto. Tokia padėtis ir kariškių privilegija be eilės gauti butus galutinai buvo įtvirtinta SSRS MT 1950 m. rugpjūčio 21 d. nutarimu Nr. 3616-1508ss „Dėl tarybinės armijos ir karinių jūrų pajėgų karininkų gyvenamųjų sąlygų gerinimo“⁷². Nuo tol dešimtadalis pastatomo gyvenamojo ploto, visi iki tol karininkams skirti butai turėjo būti perduoti SSRS ginkluotųjų pajėgų ministerijai, o iš karinėms žinyboms priklausiusių gyvenamųjų namų turėjo būti išskeldinti visi civiliai. Tuo pat metu priėmus kitą nutarimą – „Dėl kareivių, seržantų ir karinių mokyklų kursantų apgyvendinimo kareivinėse gerinimo“ (SSRS MT 1950 m. rugpjūčio 18 d. nutarimas), pirmą kartą Pabaltijo karinei apygardai skirta lėšų statyboms: 1950 m. – 18,4 mln. rb ir 1951 m. – 86,2 mln. rb⁷³.

Keičiantis Lietuvos vidaus padėčiai, silpsnant ginkluotam pasipriešinimui, 1951 m. buvo mažinami MGB kariuomenės kontingentai. Likviduojamų MGB dalinių tarnybinės patalpos, karininkų butai buvo perduodami kariškiams. Antai Panevėžyje, Plungėje, Kė-

dainiuose aviadaliniui Nr. 13703 atiteko MGB nekilnojamasis turtas⁷⁴, 1954 m. išformuotų pasieniečių komendantūrų pastatus Kalvarijoje užėmė 7-oji oro desanto divizija⁷⁵, o į Macikų priverčiamųjų darbų stovyklos pastatus pretendavo 4-ojo karinio jūrų laivyno aviacijos daliniai⁷⁶.

Nustačius butų „dešimtinę“, kariškių santykiai su vietos valdžia pasikeitė. Iki tol kariškiai prašydavo skirti lėšų jų gyvenamųjų namų, kurie teisiškai priklausė vietos valdžiai, kapitaliniam remontui⁷⁷, o nuo 1951 m. jie pradėjo įdėmiai registruoti kiekvieną naujai statomą ar rekonstruojamą namą (sieki gauti visus duomenis apie visas naujas statybas) ir reikalauti savo dalies pagal SSRS MT nutarimą. Armijos gen. I. Bagramianas netgi pareikalavo uždrausti vietos valdžiai apgyvendinti naujus namus, kol nebus gautos kariškių pažymos apie perimtą butų „dešimtinę“⁷⁸. Bet vietos valdžia nevykdė sąjunginės valdžios sprendimo be išlygų. Kiekviena įmonė ar organizacija, pradėjusi statyti savo darbuotojams gyvenamuosius namus, nenorėjo jų atsisakyti kariškių naudai (nuo butų „dešimtinės“ prievolės buvo atleistos tik MGB ir MVD, stačiusios žinybinius namus savo darbuotojams⁷⁹, bet 1951 m. gruodžio 20 d. SSRS MT butų „dešimtinės“ teisę suteikė ir MGB pasienio bei vidaus kariuomenėms⁸⁰). Kariškiai turėjo nuolat priminti apie savo teises, kurias jiems suteikė Maskva Lietuvoje. 1951 m. iš 110 naujų butų gauta 24⁸¹ ir buvo skaičiuojamas kiekvienas kvadratinis metras⁸². Esant nedideliems statybos tempams, ir butų „dešimtinė“ negalėjo patenkinti kariškių. Netenkino ir MGB pasieniečių bei vidaus kariuomenės kariškių, kuriems sovietinės armijos įgulos atsisakydavo atiduoti butus iš savo dalies.

Nuo 1953 m. paleidus į atsargą Lietuvoje 528 karininkus⁸³, iškilo naujos problemos – vietos valdžiai reikėjo aprūpinti juos butais ir darbu jų pasirinktoje gyvenamojoje vietoje. Pabaltijo karinės apygardos vadovybė, įgulų

viršininkai, atskirų karinių junginių vadai nevengė kreiptis tiesiogiai į LSSR MT pirmininką M. Gedvilą ir LKP CK sekretorių Antaną Sniečkę. Pastarasis, tuo pat metu būdamas ir Pabaltijo karinės apygardos karo tarybos nariu, kiekvieno kariškiams skiriamo namo klausimą pateikdavo svarstyti Ministrų Tarybai⁸⁴, ypač jei tai būdavo susiję su Maskvoje priimtų sprendimų vykdymu.

Sovietų Sąjunga ilgai nesugebėjo suderinti įprastinių ginklų kontrolės su savo kariniais tikslais – išvengti didelio karo ir būti pasirėngus kovoti jame. Bet daugėjant branduolinių ginklų ir atitinkamai keičiantis karinei doktrinai, buvo sumažintos įprastinės karo pajėgos. 1955–1958 m. N. Chruščiovas sumažino kariškių skaičių daugiau nei 2,1 mln., o 1960 – dar 1,2 mln.⁸⁵ SSRS pradėtos karinės reformos mažinant ginkluotąsias pajėgas (1956 m. buvo panaikinti nacionaliniai kariniai junginiai, tarp jų ir 16-oji lietuviškoji šaulių divizija) dar labiau išryškino socialines problemas. Tačiau kariuomenės institucinis vaidmuo tvarkant valstybės reikalus jau buvo sustiprėjęs. Kariuomenės vaidmuo buvo svarbus žlungant Lavrentijui Berijai ir atleidžiant Georgijų Malenkovą. Karo ir karinio jūrų laivyno ministerijos buvo sujungtos⁸⁶. Toks kariuomenės pozicijų sustiprėjimas turėjo įtakos ir vietos valdžiai sprendžiant kariškių socialines problemas. Iš Maskvos siunčiamais SSRS MT ir SSKP CK nutarimais buvo stengiamasi proteguoti atsargos karininkų įdarbinimą ir aprūpinimą gyvenamuoju plotu. Tam specialiai buvo priimtas 1955 m. rugsėjo 1 d. nutarimas „Dėl paleidžiamų į atsargą karininkų aprūpinimo darbu ir gyvenamuoju plotu“. Atsargos karininkai dažniausiai apsigyvendavo didžiuosiuose miestuose arba likdavo gyventi buvusios tarnybos vietoje. Lietuvoje 1956 m. liepos 1 d. buvo 242 bedarbiai atsargos karininkai, iš jų 183 – neturintys gyvenamojo ploto, o iki tų pačių metų spalio 1 d. Vilniuje, Kaune ir Klaipėdoje įsikūrė dar 189 atsargos karininkai. Vietos val-

džia darbu sugebėdavo aprūpinti (nors ir tai ne visus), tačiau aprūpinti butais turėjo minimalias galimybes ir 240 atsargos karininkų (daugiausia Vilniuje) nebuvo aprūpinti butais⁸⁷. Šiuo atveju Maskva neskyrė ir neleido skirti jokių papildomų investicijų, o vietos valdžia atsargos karininkų poreikius tenkino tik skirdama kariškių butams „dešimtinę“. Karinė apygarda Lietuvoje savo „dešimtinę“ pirmiausia naudojo tarnaujančių karininkų poreikiams tenkinti. Bet ir išaugus naujų statybų apimtims, kariškių poreikiai negalėjo būti patenkinti – kariniai daliniai buvo netolygiai pasiskirstę Lietuvos miestuose. Pavyzdžiui, Kaune 1955 m. iš 600 butų neturėjusių karininkų numatyta patenkinti tik 40–50 karininkų poreikius⁸⁸, Vilniuje 1957 m. iš 152 karininkų šeimų ir 172 viengungių karininkų numatyta butais aprūpinti tik 32 šeimas⁸⁹. Gali kilti klausimas, kodėl kiekvienais metais buvo panašus neaprūpintų butais kariškių skaičius, kai vietos valdžia juos nors ir minimaliai, bet vis dėlto aprūpindavo butais. Taip buvo todėl, kad paleisti į atsargą kariškiai ar atleisti iš darbo karinėse struktūrose tarnautojų, liktinių kariškių šeimos toliau likdavo gyventi joms paskirtuose butuose ir iš jų neišsikeldavo.

Tačiau tai nebuvo vietinių išteklių naudojimo karinėms reikmėms riba. Bet kuris iš miestų perkeliamas karinis objektas kitoje vietoje buvo statomas už respublikos biudžeto lėšas. Antai iš Vilniaus iškelto šaudmenų sandėlio statybą finansavo LSSR vietinės pramonės ministerija ir Vyriausioji kelių valdyba⁹⁰. Tik šeštojo dešimtmečio pabaigoje keičiantis sovietinei karinei koncepcijai ir rengiantis galimam branduoliniam karui, nutarta karinės technikos ir turto atsargas išskirstyti siekiant „sudaryti sąlygas išsaugoti jas pradiniu karo laikotarpiu“⁹¹. Kariniai sandėliai jau buvo perkeliama už miestų ir miestelių ribų. Tačiau karinė apygarda, prieš perduodama sandėlius Liaudies ūkio taryboms, pareikalavo skirti naujus sandėlius arba skirti

lėšų bei medžiagų naujų sandėlių statybai⁹². Tai rodė bendrą tendenciją dėl karinės reformos atsiradusias išlaidas perkelti vietos valdžiai.

1960 m. sausio 15 d. pradėta nauja didelė karinė reforma – žymus karinių pajėgų mažinimas⁹³. SSRS MT ir SSKP CK savo nutarimu įpareigojo vietos valdžią paleidžiamus į atsargą karininkus per tris mėnesius nuo atvykimo aprūpinti butais ir darbu. Tikėtasi, kad atsargos karininkai vyks į Šiaurės ir Sibiro statybas, numačius jiems ten atvykus su-

teikti materialinę paramą. Tačiau šimtai karininkų atvyko į Lietuvą. Atsargos karininkai apsigyventi Maskvoje, Leningrade ar Kijeve galėjo tuo atveju, jei iki tarnybos ten gyveno, o persikėlimui į visas kitas vietas nebuvo jokių apribojimų⁹⁴. Prognozuota, kad 1960–1961 m. atvyks 1295 karininkai (800 – į Vilnių) ir reikės 647 butų⁹⁵ (žr. 3 lentelę). Per metus atvykus 733 atsargos karininkams, vietos valdžia turėjo jų aprūpinimui skirti vis didesnius išteklius.

3 lentelė. Paleistų į atsargą sovietinės armijos karininkų bei liktinių aprūpinimas darbu ir butais Lietuvoje iki 1961 m. kovo 1 d. ir iki 1962 m. spalio 1 d.

	Iš viso	Iš jų miestuose					
		Vilniuje	Kaune	Klaipėdoje	Šiauliuose	Panevėžyje	Kaimo rajonuose
Iš viso atvyko karininkų, atleistų po 1960 01 15	733/1058	434/608	138/229	62/91	43/60	28/28	28/42
Aprūpinta butais 1960–1961 m./ 1960–1962 m.	290/650	154/388	90/138	18/44	8/34	11/23	9/23
Iš jų karininkų, paleistų į atsargą iki 1960 m.	74/91	33/46	33/33	2/3	1/6	1/2	4/1
Trūksta butų	231/36	177/24	24/11	15/–	5/1	6/–	4/–
Įdarbinta	568/938	322/502	116/222	58/91	26/57	22/27	24/39
Nepavyko įdarbinti	45/2	21/–	22/2	2/–	–	–	–

Šaltiniai: LSSR karinio komisaro gen. mjr. J. Macijausko 1961 m. kovo 4 d. raštas LKP CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui ir LSSR MT pirmininkui M. Šumauskui, LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 713, l. 17–18; LSSR laikinojo karinio komisaro plk. Samitovo 1962 m. spalio 2 d. pažyma, ibid., b. 759, l. 22.

Kadangi dauguma atsargos karininkų norėjo gyventi didžiuosiuose miestuose, jiems reikėjo skirti vis daugiau butų. LSSR MT savo nutarimu nustatė, kokią dalį naujų butų kiekvienas miestas turi atiduoti kariškiams: Vilniuje ne mažiau kaip 10 proc., Kaune ne mažiau kaip 5 proc., Klaipėdoje ne mažiau kaip 4 proc.⁹⁶ Tai buvo priedas prie visą dešimtmetį gautos butų „dešimtinės“. Kokie

vietiniai ištekliai papildomai buvo sunaudoti į Lietuvą migravusiems ar čia po atleidimo į atsargą likusiems karininkams, rodė slapta pateikiami statistiniai duomenys – 1960 m. Lietuvoje buvo pastatyta 192 tūkst. kv. m gyvenamojo ploto ir 7926 kv. m skirti kariškiams (tik 1488 kv. m kaip butų „dešimtinė“)⁹⁷. 1961 m. vien Vilniuje numatyta skirti 200 butų⁹⁸ (kariškiai reikalavo daugiau

kaip 300, o visoje Lietuvoje – 524 butų)⁹⁹. Įdomu tai, kad LSSR MT formaliai atsiskaitydavo Maskvai apie kariškių poreikių tenkinimą. Butų skyrimo procesas dar buvo kontroliuojamas, o tuo pat metu vykęs įdarbinimo procesas buvo kitoks. LSSR MT ir Liaudies ūkio taryboje buvo priimami nurodymai įdarbinti net nežinant, ar gamykloms reikia naujų darbuotojų. Atsargos karininkus atsisakė įdarbinti grąžtų, šlifavimo staklių, kuro aparatūros, elektros skaitiklių ir kitos gamyklos. Kai kurie karininkai negalėjo įsidarbinti, nes juos atsisakydavo priregistruoti (Vilniuje buvo nustatyta 13 kv. m sanitarinė norma vienam šeimos nariui). Dėl tokios padėties atsargos karininkai skundėsi sąjunginėms valdžios įstaigoms, anot karinio komisaro Jono Macijausko, „rodydami didžiausią susierzinimą“¹⁰⁰. Tokia padėtis nebuvo naudinga nei vietos valdžiai, nei Pabaltijo karinei apygardai. Maskva 1961 m. vasarą pristabdė karinę reformą ir kariuomenės mažinimas buvo sustabdytas, „kadangi nepasiekta visiško ir visuotinio nusiginklavimo“¹⁰¹. Iki 1962 m. spalio mėn. Lietuvoje įsikūrė 1058 karininkai¹⁰². Liko tik 98 neap rūpinti butais atsargos karininkai – didžioji dauguma Vilniuje¹⁰³. Vis dėlto miestų vykdomieji komitetai karinį darbo stažą turinčius karininkus iki 1963 m. aprūpino butais – Vilniuje be butų liko vos 5 atsargos karininkai¹⁰⁴. Prasidėjus intensyviai urbanizavimo procesui ir išsiplėtus gyvenamųjų namų statybai, Lietuvoje buvo gana sparčiai įvykdyti Maskvos nutarimai. Tai leidžia daryti išvadą, kad 1946–1959 m. vietos valdžios sunkiai sprendžiamas kariškių socialines problemas lėmė ir materialinių išteklių trūkumas, ir sovietų valdžios politikos sukeltos visuomenės socialinės problemos. Nustatyta naujų butų paskirstymo „dešimtinė“ leido kariškiams tik iš dalies išspręsti savo socialines problemas. Vietos valdžia (nuo LSSR MT iki rajonų vykdomųjų komitetų) balansuodavo tarp Maskvoje priimtų neatsi-

žvelgiant į Lietuvos galimybes sprendimų ir opijų vietos gyventojų socialinių problemų. Maskvoje priimami sprendimai dislokuoti vieną ar kitą karinį junginį bet kurioje Lietuvos vietovėje buvo padiktuoti besikeičiančios sovietinės karinės doktrinos ir siekio kariškių socialines problemas maksimaliai spręsti panaudojant vietinius išteklius.

VIETINIŲ IŠTEKLIŲ NAUDOJIMAS KARINIAMS POREIKIAMS

SSRS oficialiai skelbiamos karinės išlaidos niekada neatitiko realios padėties. Daug karinių poreikių buvo patenkinama naudojant vietinius išteklius. Tai reglamentuota įvairiais slaptais SSRS vykdomosios valdžios sprendimais ir nutarimais. Vietos valdžia, vykdomieji komitetai, kariškiams turėjo teikti pagalbą samdant darbininkus ir tarnautojus, teikti transporto priemones ir kitą paramą, o Ministrų Taryba – planuoti ir skirti reikalingus kapitalinius įdėjimus. Daugiausia vietiniais ištekliais realizuojami kariškių poreikiai buvo susiję su aprūpinimu maistu, kuru, tinkamais keliais ir ryšiais.

Kariškių aprūpinimas maistu. Pasibaigus Antrajam pasauliniam karui ir išlikus opioms gyventojų aprūpinimo maisto produktais problemoms (išliko maisto kortelių sistema), Lietuvoje iš ūkininkų ir toliau buvo reikalaujama privalomų pristatymų bei prievolių. Laipsniškai buvo mažinamas karinių dalinių, nuo karo likusių tiekimo komandų skaičius ir kiekviena Lietuvos apskritis turėjo joje dislokuotiems kariniams daliniams atlikti maisto prievolę. Iki 1946 m. maistas kariniams daliniams buvo tiekiamas kaip karo metais. Pavyzdžiui, Pabaltijo karinės apygardos junginiai vietoj bulvių ir kitų daržovių gaudavo tik bulves. Kiek ir kokių maisto produktų kariniams daliniams Lietuva turėjo tiekti, buvo nustatoma Maskvoje. 1946 m.

iš Lietuvos apskričių į karinius dalinius reikalauta patiekti 11 500 t bulvių ir 9500 t kitų daržovių¹⁰⁵, 1948 m. – 7860 t bulvių ir 2800 t daržovių (1949 m. bulvių poreikiai išaugo iki 17 731 t)¹⁰⁶. Kiekvieną mėnesį Lietuva dar turėjo patiekti 282 t mėsos ir 18 t rūkytų dešrų. Be to, kariniai daliniai reikalavo tiekti ne bet kokius maisto produktus, o tik nustatytos kokybės. Tokia tvarka buvo nustatyta ir sąjunginių ministerijų sprendimais. Nuo 1948 m. vidurio kariniams daliniams buvo reikalaujama 70 proc. mėsos tiekti tik aukščiausios rūšies. Mėsa ir kitais produktais Lietuva turėjo aprūpinti ir Kaliningrado srities įgulas¹⁰⁷. Nebuvo atsižvelgiama nei į vietines galimybes, nei į civilinės valdžios norus kontroliuoti karinių dalinių aprūpinimo procesą. Karinės apygardos tiekimo komandos visokiais būdais stengdavosi gauti reikalingų maisto produktų ir ignoruodavo net sanitarinius reikalavimus, kurie buvo įvedami siaučiant augalų ir galvijų ligoms. Kariškiai ignoruodavo civilinės valdžios reikalavimus,

veždavo maisto produktus už Lietuvos ribų net įvedus joje karantino režimą¹⁰⁸.

Lietuvos maisto pramonės įmonės, valdomos valstybės, tiekė žemos kokybės mėsą, netinkamos kokybės duoną, makaronus, papirosus. Pabaltijo karinės apygardos skundai tapo kasdienybe. Daugiausia buvo skundžiamasi vietinių tiekėjų nenoru patiekti produktus iki apygardos sandėlių, taip pat tuo, kad apygardos poreikiai nebuvo tenkinami pirmiausia, o tik atsiskaičius su centralizuotais kariniais ir civiliniais fondais¹⁰⁹.

Dėl sparčiai vykdomos kolektyvizacijos kariniai daliniai gaudavo tuos maisto produktus, kurie iki tol centralizuotai buvo tiekiami iš kitų SSRS sričių. Kiekvienais metais buvo didinami privalomi maisto produktų pristatymai karinėms dalims (žr. 4 lentelę). Ypač augo bulvių ir kitų daržovių (pagal nustatytą asortimentą: 57 proc. kopūstų, 13 proc. burokų, 13 proc. morkų, 10 proc. agurkų, 7 proc. svogūnų) pristatymai į Kaliningrado srityje dislokuotus karinius dalinius.

4 lentelė. Daržovių tiekimas Pabaltijo karinei apygardai 1950–1956 m.

Patiekta daržovių (tonų)	1950	1954	1956
Bulvių	19 000*	16 800**	21 460***
Kitų daržovių	5650	4500	5300

Šaltiniai: PKA užnugario laikinojo viršininko plk. Tyrtovo raštas LSSR MT, LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 285, l. 1–2; PKA užnugario vado gen. mjr. Safronovo 1954 m. balandžio 16 d. raštas LSSR MT, ibid., b. 544, l. 8; Gen. ltn. Karpinskio 1956 m. birželio 23 d. raštas LSSR MT pirmininkui, ibid., b. 614, l. 49.

Maždaug tiek pat daržovių buvo tiekama ir vėlesniais metais; išliko ir Lietuvos prievolė tiekti maistą Kaliningrado srityje dislokuotoms įguloms. Kiekvienas Lietuvos rajonas turėjo atskirai nustatytą prievolę tiekti bulves ir kitas daržoves.

Pasibaigus kolektyvizacijai ir smukus žemės ūkio gamybos lygiui, apie 1953–1954 m. sutriko kariuomenės aprūpinimas maisto pro-

duktais. Tiekėjai kariškius informavo, kad „panaudojant tik vietinius išteklius, neatvežant iš kitų respublikų, nenutrūkstamo tiekimo organizuoti nesugebės“¹¹⁰. Pabaltijo karinės apygardos mėginimams gauti leidimą mėsai iš valstybės rezervų Maskvoje nebuvo pritarta. Ten ir toliau Lietuvą laikė galinčia poreikius patenkinti iš savo išteklių.

* 13 300 t bulvių ir 2580 t daržovių buvo tiekama į Kaliningrado sritį.

** 10 tūkst. t tiekama į Kaliningrado sritį.

*** 6460 t tiekama Baltijos kariniam jūrų laivynui.

Vietiniai ištekliai – kariniams poreikiams. Valdant J. Stalinui buvo kilę prieštaravimų tarp technologinės revoliucijos bei sovietinės karinės minties konservatyvumo¹¹¹. Besikeičiančios karinės technologijos vertė imtis priemonių apsaugoti žmones nuo galimo karo atveju panaudoto branduolinio ginklo poveikio. 1951 m. pradėta projektuoti masinę slėptuvių statybą. Statyba turėjo būti atlikta „pačių objektų darbo jėga ir jų medžiagomis“¹¹².

Kariuomenė siekė didesnės laisvės nuo politinės kontrolės, pati norėjo kurti karinę strategiją ir teoriją, taip pat stengėsi sugrąžinti teigiamą kariuomenės istorinį įvaizdį. Partijos vadovybė turėjo susitaikyti su stiprėjančiu kariuomenės balsu. 1955 m. pradžioje maršalai Vasilijus Sokolovskis ir Pavelas Rotmistrovas išspausdino straipsnius, smerkiančius sovietinės karinės doktrinos atsiskyrimą nuo pasaulinės karo mokslo raidos¹¹³. Pagal besiformuojančią naują karinę koncepciją, pasirengimas NATO valstybių galimam staigiam antpuoliui iš oro ir galimam branduolinio ginklo panaudojimui vertė Lietuvoje įgyvendinti visus Maskvoje priimamus pasirengimo karui planus. „Šaltasis karas“ padvelkė ir iš LSSR MT nutarimų. 1955 m. LSSR MT patvirtino planą „Dėl gyventojų aprūpinimo medicinine pagalba atominio ginklo panaudojimo sąlygomis“, 1956 m. – „Pagalbos suteikimo Vilniaus m. planą branduolinio antpuolio atveju“, nutarimą „Apie įmonių, įstaigų, mokslo įstaigų ir piliečių pareigas Vietinei priešlėktuvinei gynybai „Grėsmės padėties“ laikotarpiu ir pagal „Oro pavojaus VT“ ir „Cheminio pavojaus XN“ signalus Lietuvos TSR teritorijoje“, „Vaikų, nedarbingų gyventojų ir ligonių evakuavimo iš Vilniaus m. planą“, nutarimą „Dėl priemonių gerinant gyventojų visuotinį privalomą apmokymą antibranduolinės gynybos“, „Apšvietimo neavarinio išjungimo planą netikėto oro antpuolio prieš Lietuvos TSR atveju“¹¹⁴ ir kt. planus. Kaip jie buvo įgyvendinami,

tikslios informacijos nėra. Yra žinoma tik, kad 1957 m. vasario 19–21 d. „siekiant patikrinti planų realumą“ pirmą kartą buvo vienai minutei įjungtos sirenos ir miesto užtemdymui 10–15 min. išjungta elektra¹¹⁵. Aišku, vykdydama šiuos pasirengimo branduoliniam karui planus vietos valdžia turėjo glaudžiai bendradarbiauti su karinėmis struktūromis.

Karinės žinybos „pasirengimo karui“ pretekstu turėjo gana dideles galimybes kontroliuoti civilinius išteklius. Kariniai komisariatai kartu su valstybine automobilių inspekcija tikrino įmonėms ir organizacijoms („liaudies ūkiui“) priklausančių automobilių techninę būklę (rasta trys ketvirtadaliai techniškai tvarkingų automobilių)¹¹⁶. Prireikus autotransportas buvo nusavinamas¹¹⁷. Nuo 1958 m. rugsėjo mėn. pagal SSKP CK ir SSRS MT nutarimą pradėta organizuotai kaupti mobilizacinius rezervus. Tam buvo naudojami vietiniai ištekliai, arba, kaip nurodoma nutarime: „Respublikos įmonėse ir organizacijose kuriami mobilizaciniai pajėgumai gaminti karinę techniką, karinės paskirties maisto produktus ir įrenginius, vykdomas materialinių vertybių kaupimas mobilizaciniame rezerve“¹¹⁸. Tai turėjo dviem mėnesiams garantuoti įmonių darbą karo atveju. Lietuvoje norėta mobilizaciniame rezerve sukaupti turto beveik už 25 mln. rb (tai buvo dujokaukės, dezinfekciniai įrengimai, apsauginiai drabužiai, radijo stotys, ortopediniai įrengimai ir t. t.). Jiems saugoti 1959–1960 m. buvo statomi sandėliai už miestų ribų.

Išplėtus respublikų ūkines teises, SSRS ginkluotųjų pajėgų generalinis štabas pradėjo derinti savo mobilizacinius planus, kurie turėjo paliesti respublikų pramonės interesus. Karo ir mobilizacijų atveju viskas turėjo būti subordinuojama kariniams poreikiams – privatus transportas turėjo būti mobilizuojamas be apribojimų, iš kolūkių ir visuomeninių organizacijų – 50 proc., kitose įmonėse

ir organizacijose – 25–45 proc. transporto priemonių. Lietuvoje 1959 m. buvo numatyta mobilizuoti (karo atveju) 1000 lengvųjų automobilių, 11 900 krovininių automobilių, 1900 traktorių ir kt. technikos. Tiesa, neapsieita be išimčių – respublikiniai partijos CK, MVD, KGB atleisti nuo tokios prievolės¹¹⁹. LSSR vykdomoji valdžia pritardavo iš Maskvos atsiųstiems sprendimams¹²⁰, tačiau ten, kur leisdavo jos kompetencija ir nebuvo primygtinių Maskvos nurodymų, kad vietos valdžia finansuotų karinius pasirengimus, reikalauta apmokėjimo iš Gynybos ministerijos sąskaitų¹²¹.

Nuo 1960 m. vietinė priešlėktuvinė gynyba iš MVD perleista Pabaltijo karinei apygardai¹²² ir nuo tol pradėta vadinti „civiline gynyba“, kurios veiklą turėjo reguliuoti kariškiai, o jai vadovauti – sąjunginės respublikos Ministrų Tarybos pirmininkas¹²³. Keičiantis karinei koncepcijai (galimas branduolinio ginklo panaudojimas) civilinė valdžia turėjo pirmumą teikti kariniams pasirengimams ir tam skirti reikalingus išteklius.

PAGALBA CIVILINEI VALDŽIAI IR KARO PADARINIŲ LIKVIDAVIMAS

Kai kuriuos okupacinės kariuomenės veiklos aspektus vienodai vertino vietos gyventojai ar vietos valdžia. Buvo viena sritis, kur interesai sutapo, – tai karo padarinių likvidavimas: minų, sprogmenų rinkimas iš buvusių mūšių vietų. Visa tai kėlė grėsmę vietos gyventojams, neleido saugiai įdirbti žemės, naudotis laukais. 1944–1946 m. Lietuvos teritorijoje buvo atlikti ištisinio išminavimo darbai – sunaikinta 2 mln. 927 tūkst. artilerijos sviedinių ir minų¹²⁴. Iki 1947 m. didžiausi išminavimo darbai jau buvo baigti, bet dar liko neišminuotų teritorijų 1944 m. mūšių vietose. Kariškiams detalią informaciją apie neišminuotas vietas teikė sukurta OSOAVIACHIM organizacija (vėliau

veikusių Savanoriškųjų draugijų armijai, aviacijai ir laivynui remti – SDAALR prototipas), kuri pagal vietos valdžios informaciją siūsdavo savo specialistus ir nustatydamo užminuotų vietovių koordinatas. 1947 m. pabaigoje Šakių apskrities Kidulių, Gelgaidiškių, Plokščių, Šakių valsčiuose buvo rasti aštuoni užminuoti sklypai ir prašyta Pabaltijo karinės apygardos pagalbos¹²⁵. Vėliau apskrityse Savanoriškoji draugija armijai remti buvo įpareigota sudaryti savanorių išminuotojų komandas, kurios turėjo pagelbėti kariniams daliniams išminavimo darbuose¹²⁶. Vien 1947 m. surasta dar 18 tūkst. sprogmenų¹²⁷.

SSRS karo ministro įsakymu 1950 m. pavasarį buvo pradėti ištisiniai buvusių mūšių vietų išminavimo darbai, įtraukiant Pabaltijo karinės apygardos išminuotojus ir Savanoriškosios draugijos armijai remti (DOSARM) išminavimo komandas¹²⁸. Tačiau išminavimo darbai taip ir nebuvo baigti. Kasmet buvo surandama po 10–15 tūkst. įvairių sprogmenų. Maskvos direktyviniu sprendimu Lietuva iki 1953 m. spalio 1 d. turėjo būti išvalyta nuo sprogstamųjų medžiagų¹²⁹, o kariniai komisariatai įpareigoti iš gyventojų rinkti duomenis apie sprogmenis. Bet tai nebuvo įmanoma įvykdyti. Praėjus po karo daugiau kaip 10 metų, 1955 m. buvo surasta 10 072 vnt. sprogmenų, 1958 m. – 16 453 vnt.¹³⁰ Po nelaimingų įvykių LSSR MT kreipdavosi į Pabaltijo karinę apygardą prašydama tęsti išminavimo darbus. Apygardos vadovybė nuo 1956 m. tai daryti buvo įpareigojusi Vilniuje dislokuotą 29-ąją gvardijos motorizuotąją šaulių diviziją¹³¹. 1959 m. kovo 21 d. Zarasų rajone sproguos minai ir žuvus keturiems vaikams, pasiūlyta atnaujinti LSSR MT 1953 m. nurodymą vietose sukurti „trejetus“ (iš vykdomųjų komitetų pirmininkų, SDAALR skyriaus pirmininko ir rajono karinio komisaro), kurie organizuotų išminavimo darbus ir nelaimingų atsitikimų prevenciją.

Išminavimo darbai buvo susiję ir su ūkiniais projektais. 1949–1950 m. rengiantis gilinti Klaipėdos uostą buvo kariškių prašoma imtis valyti žvejybos uostą – iškelti iš dugno nuskandintus sprogmenis¹³². Tačiau tuo metu žvejai kentėjo ne nuo sprogimų, o nuo nuodingų dujų. Baltijos jūroje, 56°13' platumos, 18°54' ilgumos ir 55°20' platumos, 15°37' ilgumos apribotame kvadrato, buvo nuskandintos trofėjinės vokiečių aviacinės cheminės bombos su nuodingomis dujomis – ipritu. Nors žvejams buvo draudžiama žvejoti šiame kvadrato, bet kadangi bombos buvo nuskandintos žuvinguose rajonuose ir reikėjo vykdyti žvejybos planus, žvejybiniai traleriai nevengdavo čia žvejoti. Į tinklus patekusios bombos nuodijo ekipažų narius. Jos buvo nuskandintos 1946–1947 m.¹³³, bet jau 1948–1952 m. ipritu apsinuodijo 35 žvejai (1948 m. – 11 žm., 1949 m. – 1 žm., 1950 m. – 8 žm., 1951 m. – 4 žm. ir 1952 m. kovo mėn. – 11 žm.). Po šių nelaimingų atsitikimų LSSR MT pirmininkas M. Gedvilas 1952 m. kovo 27 d. kreipėsi į SSRS MT pirmininko pavaduotoją A. Mikojaną prašydamas Maskvoje priimti nutarimą, „įpareigojantį Karinių jūrų pajėgų ministeriją išvalyti nurodytos platumos ir ilgumos akvatoriją, kur yra nuskandintos aviacinės cheminės bombos, turinčios stabilios nuodingos medžiagos (iprito)“¹³⁴. Kaip reaguota į šį slaptą raštą, nėra žinoma, bet daugiau tokiu klausimu LSSR MT į Maskvą nebesikreipė. Į LSSR vykdomosios valdžios prašymą, matyt, buvo reaguota tik naujais draudimais. Cheminis ginklas tebeguli Baltijos jūros dugne¹³⁵.

Karių kapų tvarkymas ir kariškių parama rinkimams. Vietos valdžios ir kariškių bendravimas apėmė ir tas sritis, kuriose buvo nemaža tarpusavio priklausomybė. LSSR MT prašymu kariškiai teikdavo pagalbą organizuojant rinkimus, o kariškių prašymu buvo priimami atitinkami sprendimai dėl ka-

rių kapų tvarkymo ir skiriami materialiniai ištekliai.

Vykstant rinkimams vietos valdžios prašymu didžiausiuose Lietuvos miestuose ir Kaliningrado srities pasienio miestuose buvo sutelkiami ginkluoti budintys daliniai, kurie prireikus galėjo būti iškviečiami į bet kurią vietovę. Tuo turėjo pasirūpinti LKP(b) apskričių ir miestų komitetų sekretoriai bei MGB skyrių viršininkai¹³⁶. Ar tokie daliniai veikė ir pasibaigus Lietuvoje ginkluotam pasipriešinimui – žinių nėra, bet ir toliau buvo naudojamos kariškių techninė parama. Pabaltijo karinė apygarda suteikdavo pagalbą SSRS ryšių ministerijos įgaliotiniui Lietuvos teritorijoje: skirdavo tam tikrą skaičių radijo stočių, avarinio ryšio komandų ir lauko telefoninio kabelio¹³⁷. Taip buvo per kiekvienus rinkimus. Kariškių pagalba daugiausia buvo naudojama tose rinkiminėse apylinkėse, kuriose nebuvo elektros energijos. Bent rinkimų metu stengtasi sudaryti elektrifikuoto kaimo įvaizdį. Bet kariškiai ne visada išpildydavo vietos valdžios prašymus, juo labiau kad suteikta pagalba buvo neatlygintina. Tai sukeldavo tarpusavio susirašinėjimo „audras“, kurios greitai nurimdavo pasibaigus rinkimams.

Pergalė Antrajame pasauliniame kare buvo apipinta ideologizuotų klišių, kurios derėjo su Sovietų Sąjungos istorijos samprata. „Armijos išvadautojos“, „armijos ir liaudies vienybės“ bei kitos klišės turėjo užmaskuoti Lietuvos okupaciją ir aneksiją, o pastatyti paminklai ir memorialai – įprasinti sovietinės istorijos sampratą. Meninė kūryba ir praeities paveldas pirmiausia buvo panaudojami ideologiniam masių auklėjimui, tad paminkluose turėjo vienaip ar kitaip atsispindėti Lietuvos „išvadavimas“. Jau 1945 m. pradžioje sukurta ir to „išvadavimo“ simbolinė figūra – dar karo pabaigoje ja tapo dėl Vilniaus 1944 m. kariavęs armijos generolas Ivanas Černiachovskis. Anot Justo Paleckio: „Neišnyks atminimas apie jį išvadauto-

sios lietuvių tautos širdyje, lietuvių tautos, kurios žemių didžiąją dalį apvalė jo vadovaujama 3-iojo Baltarusijos fronto kariuomenė. Armijos gen. I. Černiachovskio kapas Tarybų Lietuvos sostinės Vilniaus širdyje drauge su kritusių čia jo bendražygių kapais visuomet primins apie lietuvių tautos išgelbėjimą iš neišvengiamos pražūties vokiškoje vergovėje, primins nesugriaunamą Tarybų Sąjungos tautų draugystę, apie jų titanišką kovą dėl tautų laisvės ir laimės, dėl žmonijos laisvės ir laimės¹³⁸. Tačiau stalinizmo metais buvo iškeliamas ne armijos, o partijos vaidmuo Antrajame pasauliniame kare. Tik šeštojo dešimtmečio viduryje kariuomenė, atkūrusi savo įtaką valstybėje, siekė sustiprinti savo vaidmenį visuomenėje reikalaujama, kad istorija būtų perrašyta¹³⁹. Žinoma, tai neatspindi visos vietos valdžios ir kariškių santykių raidos stengiantis realizuoti šiuos užmojus.

Pasibaigus karo veiksams, paminklus žuvusiems kariams statė patys kariškiai. 1945 m. iškilo Pergalės paminklai Palangoje, Klaipėdoje. Nuo 1945 m. birželio mėn. šiems darbams pritarė LKP(b) CK ir LSSR MT¹⁴⁰. Kariniai daliniai imdavosi iniciatyvos, bet nesugebėdavo darbų pabaigti be vietos valdžios paramos. Jau 1945 m. spalio 31 d. LSSR MT ne visos sudėties posėdyje nutarta vykdomųjų komitetų pirmininkus įpareigoti iki 1946 m. vasario 1 d. įrengti karių kapines, pavienius kapus perkelti į bendras kapines, kapinėse pastatyti paminklus-obeliskus. Iki 1946 m. sausio 1 d. buvo suregistruotos arba įrengtos 162 karių kapinės, pastatyti 5 bendri paminklai kapinėse, perkelti 5447 karių palaikai į karių kapines, suremontuoti 6279 antkapiai¹⁴¹. Vietinių išteklių trūkumas neleido realizuoti kariškiams svarbių sprendimų, nors jų vykdymą nuolat kontroliavo LSSR karinis komisaras¹⁴².

Padėtis pradėjo keistis, kai SSRS MT 1946 m. vasario 18 d. įpareigojo vietines tarybas sutvarkyti karių kapus ir pastatyti

paminklus žuvusiems kariams. Atsakomybės perkėlimas vietos valdžiai paskatino Pabaltijo karinę apygardą aktyviau reikalauti vietinių išteklių skyrimo šiems tikslams. „Būtina mobilizuoti vietines galimybes paminklų statybai“, – reikalavo iš Mažeikių vykdomojo komiteto pirmininko Pabaltijo karinės apygardos karo tarybos narys gen. ltn. Rudakovas¹⁴³. Iš karinių dalinių buvo surenkama informacija, kaip kiekvienoje apskrityje vykdomas minėtas nutarimas, o iš A. Sniečkaus ir M. Gedvilo buvo reikalaujama pranešti Pabaltijo karinės apygardos vadovybei, kokių priemonių imtasi trūkumams pašalinti¹⁴⁴. Šio klausimo LSSR MT neatidėdavo ir nedelsdama atsiliepdavo į Maskvos nutarimus bei karinės apygardos raštus atitinkamais sprendimais. Antrojo pasaulinio karo ideologinis „išnaudojimas“ taikos sąlygomis dar tik pradėjo įgauti naujas formas.

Kaip ir visus karinius reikalus LSSR MT karių kapinių tvarkymo reikalus svarstydamo ne visos sudėties posėdyje. Atsižvelgiant į 1946 m. vasario 18 d. Maskvoje priimtą nutarimą, Vilniuje tų metų balandžio 9 d. buvo patvirtintas naujas nutarimas „Dėl Didžiajame Tėvynės kare 1941–1945 m. žuvusių Raudonosios armijos karių ir mūšiuose žuvusių partizanų karių kapinių statybos ir kapų tvarkymo bei jų būklės priežiūros“¹⁴⁵. Darbų pabaigtuvės buvo siejamos su Vokietijos–SSRS karo metinių minėjimais, bet kiekvienais metais darbai likdavo nepabaigti. Kariniams komisarams nuolat kontroliuojant darbų eigą, 1945 m. lapkričio–1947 m. rugsėjo mėn. Lietuvos teritorijoje į 432 karių kapines buvo perkelta 15 042 pavieniai karių palaikai, pastatyti ar suremontuoti 13 142 antkapiai, pastatyta 12 bendrų paminklų kapinėse ir atlikti kiti kapų tvarkymo darbai¹⁴⁶. Tačiau vietos valdžia tam negalėjo skirti didelių išteklių, todėl viskas buvo daroma pigiausiomis medžiagomis, dar karo metais statyti antkapiai restauruojami,

naujos kapinės neprižiūrimos, lietaus nuplaunami antkapiniai užrašai neatnaujinami, ir kapai virsdavo bevardžiais. Anot LSSR karinio komisaro gen. mjr. Smirnovo, „sajunginės ir respublikinės vyriausybės sprendimai paversti karių kapines tokiomis, kad jos atspindėtų meilę ir rūpinimąsi už Socialistinę tėvynę žuvusiais kariais, – vietose nevykdomi“¹⁴⁷. Lietuvoje karių kapinių tvarkymui 1946–1947 m. skyrus 717 tūkst. rb (arba 7 kartus mažiau negu Latvijoje), 1947 m. pabaigoje 38 proc. visų karių kapų čia jau buvo bevardžiai. Tai sukėlė griežtą Pabaltijo karinės apygardos vado armijos gen. I. Bagramiano reakciją. Pažymėjęs, kad LSSR karių paminklus ardo „priešiški elementai“ (1947 m. rugsėjo mėn. Kretingoje buvo susprogdintas paminklas kariams, sugriauti antkapiai Seirijuose ir Marcinkonyse), jis pareikalavo karių kapinių tvorą, paminklus, antkapius statyti tik iš akmens, betono ir geležies¹⁴⁸. 1948 m. balandžio 23 d. LSSR MT ir LKP(b) CK priėmus atitinkamą nutarimą, visi karių kapinių priežiūros, paminklų statymo ir jų finansavimo klausimai buvo derinami su LSSR kariniu komisaru. Pastarasis turėjo teikti LSSR MT savo pasiūlymus, derinti projektus¹⁴⁹. Nuo tada vietiniai vykdomieji komitetai, gavę lėšų iš respublikinio biudžeto, pradėjo kur kas didesnius karių kapų tvarkymo darbus. 1948–1949 m. buvo pradėtas kapitalinis karių kapinių tvarkymas didžiuosiuose miestuose naudojant išimtinai vietinius išteklius. Bet miesteliuose ir kaimuose karių kapinės toliau buvo tvarkomos tik restauruojant griūvančius antkapius. 1950 m. dar liko 279 nesutvarkytos karių kapinės¹⁵⁰.

LSSR MT greitai reagavo į Pabaltijo karinės apygardos vado armijos gen. I. Bagramiano kritiką ir priėmė dar vieną proginį nutarimą. 1950 m. vasario 23 d. patvirtintas eilinis nutarimas „Dėl užbaigimo 1941–1945 m. Didžiajame Tėvynės kare žuvusių Tarybinės armijos karių ir partizanų kapi-

nių sutvarkymo“, 1953 m. sausio 9 d. priimtas dar vienas nutarimas baigti karių kapinių įrengimą¹⁵¹. LSSR komunalinio ūkio ministerija neskirdavo laiku ir reikiamo kiekio statybinių medžiagų, o vietiniai vykdomieji komitetai skirtus pinigus panaudavo kitoms reikmėms. Tačiau kaip tik 1950–1953 m. pastatyta daugiausia paminklų, simbolizuojančių SSRS pergalę. Pradėta ant cokolio statyti tankus T-34 (Kaune, Salantuose), patrankas – Klaipėdoje, Žiežmariuose ir t. t. Pastatytas ir žymiausias memorialas – Vilniaus Antakalnio karių kapinėse 1951 m. perlaidoti 2906 3-iojo Baltarusijos fronto kariai¹⁵².

Šeštojo dešimtmečio viduryje Pabaltijo karinės apygardos kariniai kontrolieriai turėjo galimybę tikrinti, kaip vykdomas tebegaliojantis sąjunginės vyriausybės 1946 m. vasario 18 d. nutarimas. Nustačius, kad Lietuvos teritorijoje ir toliau prastai tvarkomi karių kapai, Pabaltijo karinės apygardos vadas gen. plk. Švecovas pareikalavo 1957 m. skirti vietinius išteklius ir tais pačiais metais baigti visus karių kapinių įrengimo darbus¹⁵³. Tai buvo vykdoma jau visai kitomis aplinkybėmis negu prieš dešimtmetį. Vietiniai ištekliai buvo didesni, visuomenės pasipriešinimas gerokai mažesnis, Lietuvos nepriklausomybės paminkliniai ženklai sunaikinti. Paminklai ir memorialai jau buvo intensyviai naudojami ideologizuotiems kariniams ritualams (kariniams paradams, žuvusiųjų ir karo veteranų pagerbimui ir t. t.). Būdingiausia to išraiška – Vilniaus Antakalnio karių kapinėse įrengtame aukure 1951 m. gegužės 9 d. iškilmingai uždegta amžinoji ugnis, atgabenta iš Leningrado Marso lauko¹⁵⁴.

ŠAUKIMAI Į SOVIETINĘ ARMIJĄ IR VIETOS VALDŽIOS VAIDMUO

SSRS vadovybė buvo numačiusi sukurti Lietuvoje mobilizacinę sistemą. Kalinino

srities Vyšnej Voločeko miestelyje 1944 m. vietinių Maskvos karinės apygardos darbuotojų jėgomis buvo komplektuojami karinių komisariatų kadrai darbui Lietuvos teritorijoje¹⁵⁵.

Po karinės mobilizacijos boikoto 1944–1945 m. mobilizacinius išteklius prižiūrinčios karinės žinybos ir vietos valdžia pirmiausia ėmėsi tvarkyti karinę įskaitą. Abi pusės buvo suinteresuotos kuo greičiau Lietuvoje sukurti mobilizacinių išteklių apskaitos, šaukiamųjų registracijos sistemą, artimą egzistavusiai Sovietų Sąjungoje. Tai buvo svarbu dėl politinių, karinių ir socialinių priežasčių.

Tai, kad egzistavo ne tik politinės priežastys, skatinusios žmones vengti karinės tarnybos, bet ir pačios karinės sistemos ydos, vertė imtis tokių organizacinių bei administracinių priemonių, kurias įgyvendinus išvengti karinės tarnybos praktiškai būtų neįmanoma. Tam buvo organizuojama šaukiamųjų registracijos ir mobilizavimo (šaukimo į kariuomenę) sistema. Be vietos valdžios pagalbos bei aktyvaus dalyvavimo to nebūtų buvę įmanoma padaryti. 1945–1950 m. tai organizuoti trukdė Lietuvos administracinio suskirstymo ypatumai. SSRS šaukiamųjų įskaitą tvarkydavo kaimų apylinkių tarybų sekretoriai, o Lietuvoje valsčių vykdomųjų komitetų sekretoriams teko 3–6 kartus daugiau šaukiamųjų ir jų įskaitos jie nepajėgdavo organizuoti¹⁵⁶. Bet šaukiamieji į karinę tarnybą tebuvo viena „administruojama“ visuomenės dalis. 1945–1947 m. kariniai komisariatai dar tvarkė demobilizuotų vyrų reikalus: po Antrojo pasaulinio karo, 1945 m. birželio 23 d.–1947 m. gegužės 31 d. į Lietuvą atvyko 58 097 demobilizuoti kariai ir seržantai (iš jų lietuvių – 42 007, rusų – 9030, žydų – 1690, kitų – 5370)¹⁵⁷.

Nuo 1947 m. gruodžio 1 d. iki 1948 m. balandžio 30 d. visiems Lietuvos vyrams, kurie tiko karinei tarnybai, buvo išduodami vienodi kariniai bilietai¹⁵⁸. Į tarptautinės teisės

požiūriu neteisėtą mobilizaciją buvo nekreipiama jokio dėmesio. Lietuvos gyventojai buvo traktuojami *a priori* kaip Sovietų Sąjungos piliečiai. Bet vos pradėjus dalinti karinius bilietus, net 12 proc. į karinę įskaitą įtrauktų vyrų neateidavo jų pasiimti, nors milicijai buvo suteikta teisė jų ieškoti ir patraukti atsakomybėn¹⁵⁹. Karinė įskaita padėjo kontroliuoti didelę visuomenės dalį. Nuo 1948 m. visose įmonėse ir įstaigose įvestos darbininkų ir tarnautojų kaip atsargos karo prievolinkų registravimo kortelės, kuriose buvo įrašoma karo metui jiems numatoma karinės tarnybos ėjimo tvarka¹⁶⁰. Be karinės įskaitos dokumentų nuo tol nebuvo galima nei įsidarbinti, nei gauti kitų dokumentų. Atsisakančiams karinės tarnybos asmenims nebuvo jokių alternatyvų – tik pasitraukti į nelegalią padėtį.

Šaukimus į sovietinę armiją kiekvienais metais gaudavo dešimtys tūkstančių Lietuvos jaunuolių. 1950 m. pavasarį buvo numatyta pašaukti 24 280, o rudenį – 6197 jaunuolius (gimusius 1928–1930 m.)¹⁶¹, 1951 m. į karinius dalinius išsiųsta 26 380 jaunuolių¹⁶². Nuo 1952–1953 m. stengtasi „antitarybiškai nusiteikusių“ arba iš „neigiamos aplinkos“ kilusių jaunuolių iš karto nešaukti į kariuomenę arba karinės tarnybos laiką jiems atidėti (vietos valdžiai rūpesčių sumažėjo, o ataskaitos apie šaukimą į kariuomenę „pagražėjo“). Vėliau šios kategorijos šauktiniai atlikti karinę prievolę buvo šaukiami ir siunčiami į statybinius karinius dalinius.

Į karinių šaukimų organizavimą įtraukti vietos valdžios atstovai turėjo pasirūpinti nemokamais geležinkelio pervežimais šauktiniais pristatyti į tarnybos vietas¹⁶³. Pradėta organizuoti šaukimus ir į papildomus mokymus; tada įstaigos ir įmonės turėjo pašauktiems į mokymus (bet dažniau į neapmokamus derliaus nuėmimo ar statybos darbus) mokėti 50 proc. atlyginimo¹⁶⁴. Šeštojo dešimtmečio viduryje, kai SSRS

sustiprėjo ginkluotųjų pajėgų pozicijos, imta siekti įvesti nuolatinis šaukimus į karinius mokymus. „Nuolatinės aukštos karinės kvalifikacijos palaikymui“ SSRS MT ir generalinis štabas 1957 m. gruodžio mėn. priėmė nutarimą, kuriuo buvo įtvirtinti kasmetiniai kariniai mokymai – „сборы“¹⁶⁵ (jie truko 30–60 dienų).

Karinių struktūrų ir vietos valdžios netenkino į sovietinę armiją šaukiamų jaunuolių sudėtis ir išsilavinimas. Siekiant keisti pašauktųjų į karinę tarnybą mentalitetą, elgesio modelius, reikėjo, kad šaukiamieji bent minimaliai mokėtų rusų kalbą. Būtent iš vietos valdžios kontroliuojamų švietimo įstaigų buvo reikalaujama „tinkamai parengti“ jaunuolius karinei tarnybai, svarbiausia – apmokyti rusų kalbos. Šeštajame dešimtmetyje keturi penktadaliai visų šaukiamų jaunuolių turėjo tik pradinį išsilavinimą, buvo šimtai beraščių ir tūkstančiai mažaraščių. Vos dešimtadalis šaukiamųjų (ši dalis nuolat augo ir nuo 1951 m. iki 1957–1959 m. padidėjo iki 20–25 proc.) buvo susiję su komunistinėmis organizacijomis – buvo komjaunuoliai ar komunistai¹⁶⁶. 1956 m. tarp paimtų į kariuomenę buvo 6,7 proc. beraščių ir mažaraščių, 1957 m. – 7 proc., 1958 m. – 5,4 proc. 1957 m. rusų kalbos nemokėjo 17 proc. šaukiamojo amžiaus jaunuolių¹⁶⁷, o tarp paimtų į kariuomenę – 4 proc. 1958 m. tokių buvo 1,3 proc.¹⁶⁸ Nuo 1959 m. beraščiai jaunuoliai išvis nebebuvo imami į kariuomenę, o didesnei mažaraščių daliai karinė tarnyba buvo atidedama. Be to, kiekvienais metais 30–35 proc. šaukiamųjų nebuvo paimama į kariuomenę dėl sveikatos būklės. Taip buvo „pagerinami“ paimtųjų į kariuomenę sudėties rodikliai ir išvengiama komplikacijų atsisakius dėl kokių nors priežasčių atlikti karinę tarnybą. Pabaltijo karinė apygarda, atsakinga už šaukimų į kariuomenę organizavimą Lietuvoje, nuolat reikalavo iš Švietimo ir Sveikatos

apsaugos ministerijų, kad būtų skiriamas dėmesys „šaukiamųjų kontingento parengimo kokybei“¹⁶⁹. Atrodo, kad padėtis keitėsi kartu su kokybiniais pokyčiais, prasidėjusiais pačioje Lietuvos visuomenėje septintojo dešimtmečio pradžioje. Iš 1961 m. suregistruotų 1942 m. gimusių daugiau kaip 22 tūkst. jaunuolių 19 488 buvo įtraukti į karinę įskaitą. Tarp jų nemokančių rusų kalbos buvo 12,9 proc., o beraščių ir mažaraščių – 4 proc.¹⁷⁰

1958 m. prasidėjo ir N. Chruščiovo karinės reformos, kurių tikslai buvo: „1) sulaužyti barjerus tarp eilinių ir puskarininkių; jos karines partines organizacijas skatino vienyti priimant sprendimus; suvaržyti kariuomenės vadų elitines tendencijas apribojant jų valdžią ir ją perduodant kolektyviniams organams; 2) siekti partijos viešpatavimo kariuomenėje; 3) sustiprinti partijos kontrolę ir valdžią padidinant karinės politinės valdybos vaidmenį; 4) įtraukti kariškius į vietinę partinę organizaciją ir visuomenines organizacijas; 5) leisti partijai kurti karinę doktriną ir strategiją (per Centro komitetą)“¹⁷¹. Nuo tol karinių apygardų karo tarybose, kurios anksčiau buvo pavaldžios apygardų vadams, daugumą sudarė partijos atstovai. Karo tarybos turėjo spręsti svarbiausius klausimus, susijusius su gyvenimu ir veikla kariuomenėje. Jos buvo atskaitingos SSKP Centro komitetui, vyriausybei ir gynybos ministrui. Karo tarybų narius tvirtindavo Centro komitetas¹⁷². LKP CK pirmasis sekretorius A. Sniečkus tapo nuolatinio Pabaltijo karinės apygardos karo tarybos nariu. Lietuvoje vietos valdžia vis labiau įsitraukė į visuotinės karinės prievolės įstatymo įgyvendinimą.

LSSR karinis komisariatas tapo lyg dvigubo pavaldumo institucija – vykdavo ir LSSR MT nurodymus (dažniausiai rengdavo karinėms struktūroms aktualių nutarimų projektus, kontroliavo karinės įskaitos darbą

ir įmonių bei įstaigų darbuotojų rezervavimą „ypatingam periodui“), ir Pabaltijo karinės apygardos nurodymus (atstovavo apygardos interesams prieš vietos valdžią ir pan.). Partinės struktūros karinius komisarų išsikviesdavo pateikti informaciją apie vykdytą šaukimą į kariuomenę. Šeštojo dešimtmečio pabaigoje LKP CK biuras pradėjo leisti specialius nutarimus dėl karinės tarnybos, kuriais LSSR karinį komisariatą įpareigojavo „įvykdyti šaukimą į tikrąją karinę tarnybą pagal Pabaltijo karinės apygardos vado direktyvą [...]“¹⁷³. Nuo 1960 m. A. Sniečkus jau kasmet pasirašydavo kiek pakeistą nutarimą dėl šaukimo į karinę tarnybą „aprūpinimo partiniu-politiniu darbu“¹⁷⁴. Siekiant nuslėpti prievartinę karinės tarnybos sovietinėje armijoje pobūdį, partiniai komitetai turėjo organizuoti šaukiamųjų iškilmingas palydas, mitingus, paskaitas, spektaklius, koncertus, o jų artimiesiems padėti geriau įsidarbinti, gauti vietas vaikų darželiuose ir mokyklose. Tai turėjo atsverti neigiamas dalies šauktinių ir jų artimųjų nuostatas dėl karinės tarnybos sovietinėje armijoje. Sovietinio visuotinės karinės prievolės įstatymo vykdymą vis labiau kontroliavo ir atitinkamas politines akcijas organizavo vietinės partinės ir valdžios institucijos. Tai atspindėjo vieną svarbiausių N. Chruščiovo pradėtų karinių reformų tikslų – siekti partijos viešpatavimo kariuomenėje.

IŠVADOS

1. Okupacinės kariuomenės įtaka aneksuotai Lietuvai buvo realizuojama per karinių ir vietos valdžios institucijų santykius. 1944–1962 m. laikotarpiu, kai sovietinė kariuomenė stengėsi ilgam įsitvirtinti Lietuvoje, sovietinės karinės struktūros patyrė naują technologinės plėtros šuolį ir keitė savo veikimo pobūdį Lietuvoje. Kariškių poreikiai priklausė ir nuo sovietinės karinės doktrinos, pagal kurią buvo perdislokuojami da-

liniai, kuriami nauji kariniai objektai (tarp jų ir branduoliniai) ar priešingai – vykdomas karinių dalinių likvidavimas ir karininkų demobilizavimas. Karinės doktrinos pokyčiai vertė sąjunginę valdžią, karines struktūras ieškoti būdų, kaip patenkinti (ypač 1953, 1955–1956, 1960–1962 m.) kintančius karinius bei karinius-socialinius poreikius panaudojant vietinius išteklius. Okupacinė kariuomenė įvairiomis formomis naudojo apie 6 proc. Lietuvos ploto.

2. Karinės reformos socialiniai padariniai 1955–1956 ir 1960–1962 m. buvo perkelti vietos valdžiai, kurios santykiai su karine apygarda daugiausia priklausė nuo galimybės patenkinti kariškių gyvenamojo ploto poreikius. 1946–1959 m. vietos valdžios sunkiai sprendžiamos kariškių socialinės problemos kilo dėl materialinių išteklių trūkumo ir sovietų valdžios politikos sukurtų didelių visuomenės socialinių problemų, bet prasidėjęs intensyvus urbanizavimo procesas ir išaugusi gyvenamųjų namų statyba padėjo Lietuvoje gana sparčiai įvykdyti Maskvos nutarimus. Specifinių kariuomenės buvimo sukeltų problemų sprendimas Lietuvoje buvo paremiamas atitinkamais sąjunginės valdžios nutarimais, kurie buvo sukonkretinami Vilniuje.

3. Pagal besiformuojančią naują karinę koncepciją pasirengimas NATO valstybių galimam staigiam antpuoliui iš oro ir galimam branduolinio ginklo panaudojimui vertė Lietuvoje įgyvendinti visus Maskvoje priimamus pasirengimo karui planus. Vykdydama tuos planus vietos valdžia turėjo glaudžiai bendradarbiauti su karinėmis struktūromis. Didėjančią kariškių ir vietos valdžios tarpusavio priklausomybę įtvirtino N. Chruščiovas karinėmis reformomis – į karo tarybas įtraukdamas vietos partinės nomenklatūros viršūnę ir suteikdamas jai daugiau teisių sprendžiant karinius reikalus. Lietuvoje vietos valdžia vis labiau įsitraukė į visuotinės karinės prievolės įstatymo vykdymą.

Nuorodos

¹ Jonathan R. Adelman, „The Evolution of Soviet Military Doctrine, 1945–1984“, <http://www.sovietarmy.com> (žiūrėta 2005 04 22).

² Jonathan R. Adelman, *Communist Armies in Politics*, Boulder, CO: Westview Press, 1982; Timothy J. Colton, *Commissars, Commanders, and Civilian Authority: The Structure of Soviet Military Politics*, London: Harvard University Press, 1979; Ch. Donnelly, *Red Banner: The Soviet Military System in Peace and War*, Coulsden: Janes Information Group Ltd. 1988; E. Jones, *Red Army and Society: a Sociology of the Soviet Military*, Boston: Allen & Unwin, 1985; Dale R. Herspring and Ivan Volgyes (eds.), *Civil-Military Relations in Communist Systems, Westview Special Studies on the Soviet Union and Eastern Europe*, Boulder: Westview Press, 1978; D. R. Herspring, „Samuel Huntington and Communist Civil-Military Relations“, *Armed Forces and Society*, 25(4) Summer 1999; R. Kolkowicz, *The Soviet Military and the Communist Party*, Princeton, 1967 etc.

³ Jonathan R. Adelman, „The Evolution of Soviet Military Doctrine, 1945–1984“.

⁴ R. Kolkowicz, op. cit.

⁵ N. Bulganinas, *Stalinas ir Tarybinės ginkluotosios pajėgos*, V., 1951.

⁶ R. Kolkowicz, op. cit., p. 75.

⁷ Ibid., p. 72.

⁸ Rudolf Joó, „The Democratic Control of Armed Forces“, Institute for Security Studies of WEU, 1996, <https://www.cc.columbia.edu/> (žiūrėta 2005 04 22).

⁹ R. Baubinas, J. Timinskas, *Karinė gamtonauda Lietuvoje sovietmečiu: ekologinės pasekmės*, V., 1997–1998.

¹⁰ Žr.: D. Žalimas, *Lietuvos Respublikos nepriklausomybės atkūrimas: pagrindiniai klausimai pagal tarptautinę teisę*, V., 1997; To paties, *Lietuvos Respublikos nepriklausomybės atkūrimo 1990 m. kovo 11 d. tarptautiniai teisiniai pagrindai ir pasekmės*, daktaro disertacija, V., 2001.

¹¹ Č. V. Stankevičius, *Derybos su Rusija dėl kariuomenės išvedimo iš Lietuvos*, V., 2002.

¹² Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-754, ap. 13, t. 1: Lietuvos SSR Ministrų Tarybos Reikalų valdyba. SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakai, SSRS Ministrų Tarybos Prezidiumo posėdžių protokolų ištraukos, SSRS Ministrų Tarybos nutarimų projektai, SSRS

Ministrų Tarybos Prezidiumo Komisijos einamiesiems reikalams ir Komisijos užsienio ekonominiams klausimams posėdžių protokolų ištraukos. Darbo jėgos rezervavimo SSRS liaudies ūkiui komisijos nutarimai, LSSR Ministrų Tarybos valdybos įsakymai, susirašinėjimas ir kt. (1942–1970 m.).

¹³ КПСС о вооруженных силах Советского Союза: Документы 1917–1981, М., 1981.

¹⁴ Cituota iš: Д. Бетц, В. Волков, „Министерство обороны в демократическом государстве“, *Отечественные записки*, 2002, №8, <http://magazines.russ.ru> (žiūrėta 2005 04 22).

¹⁵ R. Kolkowicz, op. cit., p. 102.

¹⁶ LSSR MT 1946 m. birželio mėn. nutarimo projektas „Dėl žemės nusavinimo Pabaltijo karinės apygardos daliniui Nr. 33512“, LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 80, l. 17–18.

¹⁷ LSSR MT pirmininko pavaduotojo A. Sokolovo 1946 m. balandžio mėn. raštas Kauno vykdomojo komiteto pirmininkui Vosyliui, ibid., l. 19.

¹⁸ LSSR MT pirmininko pavaduotojo A. Sokolovo 1946 m. spalio 17 d. raštas 15-osios karo aviacijos armijos užnugario vadui plk. Andrejevui, ibid., b. 79, l. 151.

¹⁹ LSSR MT pirmininko pavaduotojo A. Sokolovo 1946 m. balandžio mėn. raštas Kauno vykdomojo komiteto pirmininkui Vosyliui, ibid., b. 80, l. 18.

²⁰ Pabaltijo karinės apygardos (toliau – PKA) vado armijos gen. I. Bagramiano 1946 m. kovo 25 d. raštas LSSR MT pirmininkui, ibid., l. 1.

²¹ 119-osios gvardijos šaulių divizijos vado gen. mjr. Merkulovo 1946 m. balandžio mėn. raštas LSSR MT pirmininkui, ibid., l. 22.

²² Radviliškio apskrities vykdomojo komiteto 1950 m. balandžio 6 d. sprendimas, ibid., b. 276, l. 137.

²³ PKA vado armijos gen. I. Bagramiano 1946 m. balandžio 6 d. raštas LSSR MT pirmininkui, ibid., b. 80, l. 6.

²⁴ PKA užnugario vado gen. mjr. Safronovo 1947 m. gegužės 20 d. raštas LSSR MT pirmininko pavaduotojui A. Sokolovui, ibid., b. 118, l. 3; PKA vado armijos gen. I. Bagramiano 1947 m. birželio 25 d. raštas LSSR MT pirmininkui, ibid., b. 116, l. 48.

²⁵ Dotnuvos rajono „Tarybinės armijos“ kolūkiečio 1952 m. rugsėjo 23 d. visuotinio susirinkimo protokolas Nr. 12, ibid., b. 337, l. 7.

²⁶ LSSR MT pirmininko pavaduotojo A. Sokolovo 1946 m. spalio 17 d. raštas 15-osios karo avia-

cijos armijos užnugario vadui plk. Andrejevui, *ibid.*, b. 79, l. 151; 15-osios karo aviacijos armijos užnugario vado plk. Andrejevo 1946 m. spalio 3 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 80, l. 182; LSSR karinio komisaro 1950 m. lapkričio 14 d. raštas LSSR MT reikalų valdytojui, *ibid.*, b. 442, l. 23.

²⁷ LSSR MT pirmininko pavaduotojo A. Čistia-kovo 1950 m. gruodžio 21 d. raštas Kauno srities vykdomojo komiteto pirmininkui P. Fedaravičiui, *ibid.*, b. 442, l. 55–56.

²⁸ LSSR karinio komisaro gen. mjr. J. Macijausko 1953 m. kovo 7 d. raštas LSSR MT reikalų valdytojui, *ibid.*, b. 439, l. 40–41; LSSR MT reikalų valdytojo pavaduotojo F. Šatalovo 1953 m. kovo 13 d. raštas LSSR kariniam komisarui J. Macijauskui, *ibid.*, b. 439, l. 46.

²⁹ LSSR MT pirmininko M. Gedvilo 1952 m. rugsėjo mėn. raštas SSRS MT pirmininkui G. Malenkovui dėl miškų išskirtimo Pabradės poligone, *ibid.*, b. 337, l. 5; LSSR MT pirmininko pavaduotojo V. Pisarevo 1952 m. kovo 4 d. raštas SSRS MT Prezidiumui, *ibid.*, b. 359, l. 25; LSSR MT pirmininko 1952 m. kovo 29 d. raštas SSRS MT Prezidiumui, *ibid.*, b. 356, l. 34.

³⁰ LSSR MT pirmininko 1952 m. vasario 25 d. raštas SSRS MT Prezidiumui, *ibid.*, b. 359, l. 24.

³¹ Armijos gen. I. Bagramiano 1947 m. rugpjūčio 28 d. raštas LSSR MT pirmininkui M. Gedvilui, *ibid.*, b. 118, l. 63.

³² Armijos gen. I. Bagramiano 1953 m. liepos 31 d. raštas LSSR MT pirmininkui M. Gedvilui, *ibid.*, b. 645, l. 32–33.

³³ LSSR MT 1953 m. birželio mėn. nutarimo projektas, *ibid.*, b. 442, l. 66; Karinio dalinio Nr. 18381 vado pplk. Zacharevičiaus raštas LSSR MT karinio skyriaus viršininkui, *ibid.*, l. 64.

³⁴ Karinio dalinio Nr. 18352 vado 1953 m. rugsėjo 4 d. raštas LSSR MT reikalų valdytojui D. Petrylai, *ibid.*, b. 441, l. 94; LSSR MT pirmininko 1954 m. balandžio 14 d. raštas SSRS žemės ūkio ministrai J. Benediktovui, *ibid.*, b. 457, l. 33.

³⁵ LSSR žemės ūkio ir paruošų ministro pavaduotojo 1954 m. balandžio 5 d. raštas Raseinių rajono vykdomojo komiteto pirmininkui, *ibid.*, b. 479, l. 122.

³⁶ LSSR miškų ūkio ir paruošų ministro pavaduotojo A. Matulionio 1953 m. rugsėjo 15 d. išvada, *ibid.*, b. 337, l. 4.

³⁷ LKP Ukmergės rajono komiteto ir vykdomojo komiteto 1960 m. gegužės 30 d. raštas LSSR MT, *ibid.*, b. 740, l. 25.

³⁸ LSSR MT pirmininko 1953 m. gruodžio 21 d. raštas armijos gen. I. Bagramianui, *ibid.*, b. 441, l. 106.

³⁹ LSSR MT pirmininko pavaduotojo A. Sokolovo 1948 m. rugpjūčio 19 d. raštas armijos gen. I. Bagramianui, *ibid.*, b. 167, l. 29; Armijos gen. I. Bagramiano 1953 m. liepos 8 d. raštas LSSR MT pirmininkui M. Gedvilui, *ibid.*, b. 441, l. 49.

⁴⁰ Karinio dalinio Nr. 13703 vado 1953 m. rugpjūčio 28 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 479, l. 84; LSSR MT pirmininko 1954 m. balandžio 14 d. raštas SSRS žemės ūkio ministrai J. Benediktovui, *ibid.*, b. 457, l. 36; Baltijos laivyno vado admirolo Charlamovo 1957 m. vasario 15 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 481, l. 6; LSSR MT pirmininko 1954 m. vasario 8 d. raštas SSRS žemės ūkio ministrai J. Benediktovui, *ibid.*, b. 456, l. 14.

⁴¹ LSSR MT pirmininko 1953 m. raštas Pabaltijo karinės apygardos viršininkui, *ibid.*, b. 443, l. 93; LSSR MT pirmininko pavaduotojo E. Ozarskio 1954 m. gruodžio 28 d. raštas SSRS gynybos ministrai maršalui N. Bulganinui, *ibid.*, b. 460, l. 15–16.

⁴² Karinio dalinio Nr. 13703 vado 1955 m. vasario 14 d. ir 1956 m. gegužės 21 d. raštai LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 597, l. 7, 74.

⁴³ Karinio dalinio Nr. 13703 vado 1957 m. kovo 5 d. raštas LSSR MT pirmininkui M. Šumauskui, *ibid.*, b. 481, l. 6.

⁴⁴ LSSR MT reikalų valdytojo J. Andžiaus 1955 m. rugpjūčio 4 d. raštas, *ibid.*, b. 595, l. 79.

⁴⁵ PKA vado armijos gen. Batovo 1959 m. spalio 15 d. raštas LSSR MT pirmininkui M. Šumauskui, *ibid.*, b. 699, l. 42; Karinio dalinio Nr. 83778 vado plk. Kolesovo 1959 m. spalio 10 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, l. 43.

⁴⁶ PKA vado gen. ltn. Gusakovskio 1960 m. balandžio 26 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 744, l. 31; gen. plk. Gusakovskio 1960 m. rugpjūčio 2 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 699, l. 182.

⁴⁷ LSSR MT 1961 m. rugsėjo 16 d. potvarkis Nr. 1165-ps, *ibid.*, b. 744, l. 20.

⁴⁸ PKA vado gen. plk. Gusakovskio 1960 m. gruodžio 31 d. raštas LSSR MT pirmininkui M. Šumauskui, *ibid.*, b. 737, l. 4–5.

⁴⁹ I. Kusaitė, „Pokyčiai Nevėžio lygumoje“, <http://www.geografija.lt> (žiūrėta 2005 04 23).

⁵⁰ R. Baubinas, J. Timinskas, *op. cit.*, p. 75.

⁵¹ *Ibid.*, p. 8–9.

⁵² PKA vado armijos gen. I. Bagramiano 1946 m. gegužės 22 d. raštas LSSR MT pirmininkui, LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 79, l. 86.

⁵³ PKA vado armijos gen. I. Bagramiano 1946 m. spalio 31 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, l. 155.

⁵⁴ PKA vado armijos gen. I. Bagramiano 1946 m. rugsėjo 24 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, l. 141.

⁵⁵ PKA užnugario vado gen. mjr. Safronovo raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 118, l. 10.

⁵⁶ Armijos gen. I. Bagramiano 1947 m. gruodžio 10 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 118, l. 126–127.

⁵⁷ Oro desanto divizijos vado aviacijos gen. S. Rudenkos 1949 m. liepos 5 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 222, l. 120; PKA vado gen. I. Bagramiano 1949 m. rugsėjo 14 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 223, l. 4.

⁵⁸ PKA laikinojo vado gen. ltn. V. Vaškevičiaus 1950 m. kovo 31 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 283, l. 47.

⁵⁹ LSSR karinio komisaro Smirnov 1947 m. kovo 1 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 116, l. 23.

⁶⁰ LSSR karinio komisaro Smirnov 1947 m. gruodžio 24 d. ir 1948 m. birželio 17 d. raštai LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 116, l. 70; b. 165, l. 14–15; PKA užnugario vado gen. mjr. Safronovo 1948 m. sausio 10 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 166, l. 16.

⁶¹ Armijos gen. I. Bagramiano 1947 m. birželio 19 d. ir lapkričio 17 d. raštai LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 118, l. 2, 97.

⁶² LSSR vidaus reikalų ministro gen. mjr. J. Bartašiūno raštas LSSR MT pirmininko pav. V. Pisarevui, *ibid.*, l. 25.

⁶³ LSSR MT pirmininko pavaduotojo E. Ozarskio 1957 m. sausio 31 d. raštas inžinierinės kariuomenės maršalui Vorobjovui, *ibid.*, b. 481, l. 1.

⁶⁴ PKA užnugario vado gen. mjr. Safronovo 1948 m. rugpjūčio 26 d. raštas LSSR MT pirmininko pavaduotojui A. Sokolovui, *ibid.*, b. 180, l. 1.

⁶⁵ Telšių apskrities vykdomojo komiteto 1949 m. sausio 3 d. nutarimas, *ibid.*, l. 161.

⁶⁶ SSRS MT 1950 m. gegužės 30 d. nutarimas dėl karinių miestelių Vilniuje, Kalvarijoje, Kėdaičiuose, *ibid.*, b. 283, l. 112; b. 334, l. 110.

⁶⁷ Karinio dalinio Nr. 13703 vado gen. plk. Polynino 1951 m. kovo 22 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 335, l. 71.

⁶⁸ Visasajunginės savanoriškosios draugijos armijai remti pirmininko gen. plk. V. Kuznecovo raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 222, l. 39.

⁶⁹ PKA vado gen. I. Bagramiano 1949 m. rugsėjo 14 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 223, l. 4.

⁷⁰ PKA vado gen. I. Bagramiano 1949 m. sausio 19 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 222, l. 4–5; LSSR MGB ministro P. Kapralovo 1950 m. vasario 6 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 263, l. 95–96.

⁷¹ PKA laikinojo vado gen. ltn. V. Vaškevičiaus 1950 m. kovo 31 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 283, l. 47.

⁷² PKA vado gen. I. Bagramiano 1950 m. rugpjūčio 31 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 285, l. 16–17.

⁷³ PKA vado gen. I. Bagramiano 1950 m. rugsėjo 2 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 285, l. 39.

⁷⁴ LSSR MT pirmininko pavaduotojo A. Čistiaškovo 1951 m. balandžio 21 d. raštas PKA vadui, *ibid.*, b. 334, l. 106.

⁷⁵ Gen. ltn. Cyganovo 1954 m. balandžio 20 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 544, l. 19.

⁷⁶ 4-ojo karinio jūrų laivyno vado admiralo Golovkos 1954 m. kovo 30 d. raštas LSSR MT, *ibid.*, b. 544, l. 4.

⁷⁷ Karinio dalinio Nr. 13703 karo tarybos nario gen. mjr. Odnovolo 1951 m. liepos 24 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 335, l. 45.

⁷⁸ PKA vado gen. I. Bagramiano 1951 m. vasario 24 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 335, l. 1–2.

⁷⁹ Karinio dalinio Nr. 13703 vado gen. plk. Polynino 1951 m. balandžio 30 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, l. 14–15.

⁸⁰ Pasienio kariuomenės Lietuvos apygardos viršininko gen. mjr. M. Byčkovskio 1953 m. sausio 24 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 440, l. 24.

⁸¹ Karinio dalinio Nr. 13703 vado gen. plk. Polynino 1951 m. balandžio 30 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, l. 14–15.

⁸² Vilniaus įgulos vado gen. mjr. J. Žiburkaus 1951 m. rugsėjo 5 d. raštas LSSR MT, *ibid.*, b. 335, l. 99–100.

⁸³ PKA vado gen. I. Bagramiano 1954 m. balandžio 13 d. raštas LSSR MT, *ibid.*, b. 481, l. 76.

⁸⁴ LKP CK Ypatingojo skyriaus vedėjo 1953 m. balandžio 23 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 414.

⁸⁵ Jonathan R. Adelman, „The Evolution of Soviet Military Doctrine, 1945–1984“.

⁸⁶ R. Kolkowicz, op. cit., p. 79.

⁸⁷ LSSR valstybės kontrolės ministro pavaduotojo P. Fiodorovičiaus 1956 m. spalio 17 d. raštas LSSR MT pirmininkui M. Šumauskui, LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 575, l. 169–170.

⁸⁸ PKA vado gen. plk. Švecovo 1955 m. spalio 28 d. raštas LSSR MT pirmininkui, ibid., b. 527, l. 74.

⁸⁹ Vilniaus įgulos viršininko gen. mjr. A. Žuko 1957 m. lapkričio 13 d. raštas LSSR MT pirmininkui, ibid., b. 481, l. 69.

⁹⁰ PKA vado gen. I. Bagramiano 1950 m. rugpjūčio 18 d. raštas LSSR MT pirmininkui, ibid., b. 285, l. 11.

⁹¹ PKA vado armijos gen. Batovo 1959 m. spalio 20 d. raštas LSSR MT pirmininkui, ibid., b. 644, l. 99.

⁹² Ibid.

⁹³ Apie atleidžiamų iš ginkluotųjų pajėgų pagal SSRS įstatymą dėl naujo žymaus ginkluotųjų pajėgų sumažinimo kariškių materialinį bei buitinių aprūpinimą ir įdarbinimą žr.: *КПСС о вооруженных силах Советского Союза*, c. 363–369.

⁹⁴ Ibid., c. 368.

⁹⁵ LSSR karinio komisaro gen. mjr. J. Macijausko 1960 m. spalio 6 d. pažyma, LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 659, l. 33–34.

⁹⁶ LSSR karinio komisaro gen. mjr. J. Macijausko 1961 m. kovo 4 d. pažyma, ibid., b. 713, l. 22.

⁹⁷ Ibid.

⁹⁸ LSSR karinio komisaro gen. mjr. J. Macijausko 1961 m. kovo 4 d. raštas LKP CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui ir LSSR MT pirmininkui M. Šumauskui, ibid., b. 713, l. 17–18.

⁹⁹ LSSR karinio komisaro gen. mjr. J. Macijausko 1960 m. spalio 6 d. pažyma, ibid., b. 659, l. 33–34.

¹⁰⁰ LSSR karinio komisaro gen. mjr. J. Macijausko 1961 m. liepos 17 d. pažyma, ibid., b. 713, l. 35.

¹⁰¹ Iš SSKP programos, priimtos SSKP XXII suvažiavime, *КПСС о вооруженных силах Советского Союза*, c. 372.

¹⁰² LSSR laikinojo karinio komisaro plk. Samitovo 1962 m. spalio 2 d. pažyma, LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 759, l. 22.

¹⁰³ PKA vado gen. plk. Gusakovskio 1961 m. rugpjūčio 1 d. raštas LKP CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui ir LSSR MT pirmininkui M. Šumauskui, ibid., b. 713, l. 50–51.

¹⁰⁴ LSSR karinio komisaro gen. mjr. P. Petronio 1963 m. sausio 8 d. raštas A. Sniečkui ir M. Šumauskui, ibid., b. 759, l. 3.

¹⁰⁵ PKA vado I. Bagramiano 1946 m. liepos 10 d. raštas LSSR MT pirmininkui ir LKP(b) CK sekretoriui, ibid., b. 79, l. 121.

¹⁰⁶ PKA užnugario vado gen. mjr. Safronovo 1948 m. rugpjūčio 24 d. ir 1949 m. rugpjūčio 9 d. raštai LSSR MT pirmininkui M. Gedvilui ir paruošų ministrui Andrejevui, ibid., b. 167, l. 66; b. 222, l. 147–148.

¹⁰⁷ PKA užnugario vado gen. mjr. Safronovo 1948 m. rugpjūčio 23 d. raštas LSSR MT pirmininkui, ibid., b. 167, l. 68–69.

¹⁰⁸ LSSR MT pirmininko M. Gedvilo 1948 m. lapkričio 4 d. raštas PKA vadui, ibid., b. 167, l. 106.

¹⁰⁹ PKA užnugario vado gen. mjr. Safronovo raštas LSSR MT pirmininkui, LKP(b) CK sekretoriui, LSSR prokurorui, ibid., b. 118, l. 68–69.

¹¹⁰ Armijos gen. I. Bagramiano 1954 m. vasario 18 d. raštas M. Gedvilui ir A. Sniečkui, ibid., b. 457, l. 15.

¹¹¹ R. Kolkowicz, op. cit., p. 121.

¹¹² Kauno m. Poželos rajono Vietinės priešlėktuvinės gynybos tarnybos valdybos viršininko kpt. Matvos 1951 m. sausio 20 d. aiškinamasis raštas, LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 381, l. 91–92.

¹¹³ R. Kolkowicz, op. cit., p. 121.

¹¹⁴ LSSR MT reikalų valdytojo J. Andžiaus 1955 m. lapkričio 25 d., sausio 16 ir 23 d., vasario 22 d. ir kovo 6 d. raštai LSSR kariniam komisarui, LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 527, l. 35; b. 575, l. 2, 3, 16, 17; LSSR karinio komisaro gen. mjr. J. Macijausko 1956 m. rugpjūčio 9 d. raštas LSSR MT reikalų valdytojui, ibid., b. 614, l. 100.

¹¹⁵ Vilniaus įgulos viršininko plk. A. Žuko 1957 m. vasario 13 d. raštas LKP CK sekretoriui B. Šarkovui, ibid., b. 481, l. 5.

¹¹⁶ PKA laikinojo vado gen. ltn. Gerasimenko 1953 m. kovo 12 d. raštas LSSR MT, ibid., b. 441.

¹¹⁷ Sausumos kariuomenės vyriausiojo štabo vado gen. plk. Popovo 1957 m. liepos 16 d. raštas LSSR MT, ibid., b. 481, l. 86.

¹¹⁸ LSSR MT pirmininko pranešimas apie mobilizacinių pajėgumų kūrimą ir mobilizacinio rezervo kūrimą iki 1959 m. sausio 1 d., ibid., b. 636, l. 5.

¹¹⁹ SSRS ginkluotųjų pajėgų generalinio štabo laikinojo viršininko gen. plk. V. Ivanovo 1959 m. gruodžio 19 d. raštas LSSR MT pirmininkui, ibid., l. 207–209.

¹²⁰ LSSR karinio komisaro gen. mjr. J. Macijausko 1957 m. spalio 10 d. raštas LSSR MT reikalų valdytojui, *ibid.*, b. 481, l. 88.

¹²¹ LSSR MT pirmininko M. Šumausko 1956 m. birželio 19 d. raštas PKA vadui armijos gen. A. Gorbatovui, *ibid.*, b. 597, l. 78.

¹²² 29-osios gvardijos motorizuotosios šaulių divizijos vado plk. Položencevo 1960 m. kovo 30 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 699, l. 81–82.

¹²³ SSRS civilinės gynybos štabo laikinojo viršininko gen. mjr. Vinogradovo 1961 m. rugpjūčio 7 d. raštas LSSR MT pirmininkui, Civilinės gynybos viršininkui M. Šumauskui, *ibid.*, b. 727, l. 70–71.

¹²⁴ PKA vado armijos gen. Batovo 1959 m. kovo 30 d. raštas LSSR MT pirmininkui ir LKP CK pirmajam sekretoriui, *ibid.*, b. 644, l. 46.

¹²⁵ LSSR Osoaviachimo centrinės tarybos pirmininko Vaškeli 1947 m. gruodžio 2 d. raštas PKA inžinierinės kariuomenės štabo viršininkui, *ibid.*, b. 166, l. 10–12.

¹²⁶ Vilkaviškio apskrities vykdomojo komiteto 1949 m. gruodžio 10 d. sprendimas, *ibid.*, b. 218, l. 199–200.

¹²⁷ PKA vado armijos gen. Batovo 1959 m. kovo 30 d. raštas LSSR MT pirmininkui ir LKP CK pirmajam sekretoriui, *ibid.*, b. 644, l. 46.

¹²⁸ PKA inžinierinės kariuomenės vado gen. ltn. Goldovičiaus 1950 m. birželio 9 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 283, l. 71.

¹²⁹ PKA vado I. Bagramiano 1953 m. rugpjūčio 3 d. raštas LSSR MT, *ibid.*, b. 441, l. 69.

¹³⁰ PKA vado 1955 m. gruodžio 19 d. raštas LSSR MT pirmininkui ir LKP CK pirmajam sekretoriui, *ibid.*, b. 527, l. 90; PKA vado armijos gen. Batovo 1959 m. kovo 30 d. raštas LSSR MT pirmininkui ir LKP CK pirmajam sekretoriui, *ibid.*, b. 644, l. 46.

¹³¹ 29-osios gvardijos motorizuotosios šaulių divizijos vado plk. A. Žuko 1956 m. rugpjūčio 27 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 575, l. 106.

¹³² Armijos gen. I. Bagramiano 1949 m. rugsėjo 16 d. raštas 4-ojo karinio jūrų laivyno vadui viceadmiralui Andrejevui, *ibid.*, b. 223, l. 41.

¹³³ M. Kairytė, „Susirūpinta Baltijos jūros tarša“, *MG*, 2000, Nr. 5–6.

¹³⁴ LSSR MT pirmininko 1952 m. kovo 27 d. raštas SSRS MT pirmininko pav. A. Mikojanui, LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 364, l. 144–145.

¹³⁵ Lietuvos Respublikos aplinkos ministerijos duomenimis, 70 jūrmylių į vakarus nuo Klaipėdos ir 56 jūrmylės į pietvakarius nuo Liepojos, į pietry-

čius nuo Gotlando nuskandinta 2 tūkst. t sprogmenų, į pietus nuo Gotlando salos 1200 kv. km plote SSRS nuskandino 5 tūkst. t bombų, turėjusių 1 tūkst. t nuodingųjų medžiagų, ir 30 tūkst. t – 14 jūrmylių į rytus nuo Kristianseno salų ties Gotlandu. Sprogmenys slūgso 70–110 m gylyje. Žr.: M. Kairytė, *op. cit.*; R. Baubinas, J. Timinskas, *op. cit.*, p. 15.

¹³⁶ PKA laikinojo vado gen. ltn. V. Vaškevičiaus 1950 m. kovo 3 d. raštas LSSR MT pirmininkui ir LKP(b) CK sekretoriui, LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 283, l. 26.

¹³⁷ PKA štabo viršininko gen. mjr. Cyganovo 1951 m. gruodžio 10 d. raštas LSSR MT pirmininko pavaduotojui K. Kairiui, *ibid.*, b. 335, l. 149; LSSR MT pirmininko M. Gedvilo 1954 m. kovo mėn. raštas PKA vadui armijos gen. I. Bagramianui, *ibid.*, b. 479, l. 36.

¹³⁸ J. Paleckio kalba per generolo I. Černiachovskio laidotuves Vilniuje 1945 m. vasario 20 d., *Tiesa*, 1945, vasario 21.

¹³⁹ R. Kolkowicz, *op. cit.*, p. 121.

¹⁴⁰ LSSR karinio komisaro gen. mjr. Smirnov 1947 m. gruodžio 20 d. pranešimas LSSR LKT, LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 116, l. 77.

¹⁴¹ *Ibid.*

¹⁴² LSSR karinio komisaro gen. mjr. Smirnov 1946 m. kovo 21 d. raštas LSSR LKT pirmininkui M. Gedvilui, *ibid.*, l. 15–17.

¹⁴³ Gen. ltn. Rudakovo 1946 m. gegužės 7 d. raštas, *ibid.*, b. 79, l. 74.

¹⁴⁴ PKA laikinojo vado gen. ltn. V. Vaškevičiaus 1946 m. rugpjūčio 20 d. raštas M. Gedvilui ir A. Sniečkui, *ibid.*, l. 127.

¹⁴⁵ LSSR MT pirmininko pav. M. Šumausko 1946 m. gegužės 10 d. raštas PKA laikinajam vadui gen. ltn. V. Vaškevičiui, *ibid.*, l. 126.

¹⁴⁶ LSSR karinio komisaro gen. mjr. Smirnov 1947 m. gruodžio 20 d. pranešimas LSSR LKT, *ibid.*, b. 116, l. 77–79.

¹⁴⁷ *Ibid.*, l. 81.

¹⁴⁸ PKA vado armijos gen. I. Bagramiano 1947 m. lapkričio 6 d. raštas M. Gedvilui ir A. Sniečkui, *ibid.*, b. 118, l. 112–113.

¹⁴⁹ LSSR karinio komisaro gen. mjr. Smirnov 1948 m. birželio 20 d. raštas LSSR MT reikalų valdytojui V. Mickevičiui, *ibid.*, b. 165, l. 24.

¹⁵⁰ Gen. ltn. V. Vaškevičiaus 1950 m. balandžio 4 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 283, l. 146.

¹⁵¹ Prienų apskrities vykdomojo komiteto 1950 m. kovo 16 d. sprendimas, *ibid.*, b. 276, l. 57; LSSR

karinio komisaro J. Macijausko 1953 m. rugpjūčio 22 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 439, l. 103–104.

¹⁵² *Vilniaus karių kapinės*, V., 1971, p. 28.

¹⁵³ Gen. plk. Švecovo 1957 m. vasario 25 d. raštas LSSR MT pirmininkui M. Šumauskui, LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 481, l. 38.

¹⁵⁴ *Lietuvos TSR istorijos ir kultūros paminklų sąvadas*, V., 1988, p. 9.

¹⁵⁵ LKP(b) CK Karinio skyriaus ataskaita VKP(b) CK, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 1771, ap. 8, b. 151, l. 64.

¹⁵⁶ LSSR karinio komisaro gen. mjr. Smirnovo 1947 m. kovo 1 d. raštas LSSR MT pirmininkui, LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 116, l. 21.

¹⁵⁷ LSSR karinio komisaro raštas apie demobilizuotųjų priėmimą ir įdarbinimą 1945 m. birželio mėn.–1947 m. sausio 25 d., *ibid.*, l. 5; Žinios apie demobilizuotųjų priėmimą ir įdarbinimą 1947 m. birželio 5 d., LYA, f. 1771, ap. 10, b. 338, l. 63.

¹⁵⁸ LSSR laikinojo karinio komisaro pplk. Kabakovo 1947 m. rugsėjo 20 d. raštas LSSR MT pirmininko pav. V. Niunkai, LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 116, l. 57.

¹⁵⁹ LSSR karinio komisaro gen. mjr. Smirnovo 1947 m. gruodžio 18 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 116, l. 73.

¹⁶⁰ LSSR karinio komisaro gen. mjr. Smirnovo 1948 m. birželio 14 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 165, l. 23.

¹⁶¹ PKA laikinojo vado gen. ltn. V. Vaškevičiaus 1950 m. vasario 18 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 118, l. 66–67.

¹⁶² LKP(b) CK Administracinio skyriaus vedėjo pav. Liko informacija, LYA, f. 1771, ap. 108, b. 25, l. 206–207.

¹⁶³ LSSR MT ne visos sudėties posėdžio 1953 m. rugpjūčio 20 d. nutarimas, LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 439, l. 95.

¹⁶⁴ PKA štabo viršininko gen. mjr. Smirnovo 1953 m. liepos 14 d. raštas LSSR MT, *ibid.*, b. 441, l. 50–51.

¹⁶⁵ PKA vado gen. Batovo 1959 m. sausio 13 d. raštas A. Sniečkui ir M. Šumauskui, LYA, f. 1771, ap. 205, b. 9, l. 1.

¹⁶⁶ LKP(b) CK Administracinio skyriaus vedėjo pav. Liko informacija, *ibid.*, ap. 108, b. 25, l. 206–207.

¹⁶⁷ PKA vado armijos gen. A. Gorbatovo 1957 m. balandžio 15 d. raštas A. Sniečkui ir M. Šumauskui, *ibid.*, b. 24, l. 20–21.

¹⁶⁸ LSSR karinio komisaro gen. mjr. J. Macijausko pažyma apie šaukimą į karinę tarnybą 1959 m., *ibid.*, ap. 205, b. 34, l. 81–82.

¹⁶⁹ PKA vado gen. A. Gorbatovo 1958 m. balandžio 1 d. raštas A. Sniečkui ir M. Šumauskui, *ibid.*, b. 194, l. 7–8.

¹⁷⁰ LSSR karinio komisaro gen. mjr. J. Macijausko 1961 m. kovo 10 d. pažyma, *ibid.*, b. 12, l. 55–56.

¹⁷¹ R. Kolkowicz, *op. cit.*, p. 138.

¹⁷² *Ibid.*, p. 140.

¹⁷³ LKP CK biuro 1959 m. rugpjūčio mėn. nutarimas, LYA, f. 1771, ap. 205, b. 9, l. 64–65.

¹⁷⁴ LKP CK biuro 1960 m. liepos mėn. nutarimas, *ibid.*, b. 34, l. 89–91.

Raminta Kšanytė

RELATIONS BETWEEN THE LITHUANIAN GOVERNMENT AND THE BALTIC MILITARY DISTRICT AND ITS GARRISONS IN 1946–1962

S u m m a r y

Historiography in the Western countries has directed most attention on the relations between the Soviet army and the Communist Party. Until now, no one has substantially investigated the influence which the army of occupation exerted on the Soviet-annexed Lithuania, nor has analysed the relations between the Soviet army and the local authorities. A study of the vast archival materials of 1945–1962 establishes that the influence of the occupying army in Lithuania was exerted through the relations between the military authorities and the local state institutions. The demands of the military also depended on the Soviet military doctrine, according to which the divisions were deployed and new military bases (including nuclear ones) were established, or by contrast, which military divisions were disbanded and which military units were demobilised. Changes in military doctrine forced the Soviet authorities to look for ways to meet the changing military and military-social demands by using local resources. The demands of the military were realised mostly by means of local resources and were related to the allowances of land (in various forms, the occupying army owned about six percent of all the land in Lithuania), premises, housing, and food.

In 1955–1956 and 1960–1962, the social costs of the military reform were placed on the local authorities; the military's

relations with local authorities depended on the housing demands of the army. The housing problem was partly solved by utilising the property of deported Lithuanians, and establishing the "10 percent fee", paid in kind, on the reconstruction and construction of apartments for the benefit of the military, and also developing the mass construction works in 1960–1961.

AS a result of the new military doctrine developed in preparation for a possible sudden attack of the NATO states from the air and the possible use of the nuclear weapon, Lithuania was forced to implement all the war plans adopted in Moscow. To implement those plans the local authorities were forced to cooperate closely with the military structures. The increasing interdependence of the military and local authorities was reinforced by Nikita Khrushchev through his military reforms – involving leaders of the local party nomenklatura in military councils and giving the Party more rights in dealing with military issues. The local authorities in Lithuania were continuously getting more involved in the implementation of the law on the general national service. Control of the implementation of the Soviet universal military service and the carrying out of the requisite policies greatly increased the Party's control of the military – a major goal of Khrushchev's military reforms.